

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЖИЗЗАХ ПОЛИТЕХНИКА ИНСТИТУТИ

«Қасб таълими ва Педагогика» кафедраси

Кафедра мудири _____

п.ф.н., доц. Ж.А.Ҳамидов

2012 йил «___» _____

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИНИНГ

ҳисоблаш - тушунтириш ёзуви

Мавзу: “Қорхонада меҳнат унумдорлиги” мавзусини таълим технологиялари асосида ўқитиш усулини ишлаб чиқиш.

Бажарди:

**211-08 КПТ(Иқтисодиёт) гуруҳи
талабаси Мўминов Санжар**

Раҳбар:

Абдурасулов Ф.

Маслаҳатчилар:

Иқтисодий қисм бўйича:

Жабборов Д.

**Меҳнат ва атроф муҳит
муҳофазаси бўйича**

Бобомуродов У.

Текширди:

Жиззах - 2012 й

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**
ЖИЗЗАХ ПОЛИТЕХНИКА ИНСТИТУТИ
“КАСБ ТАЪЛИМИ ВА ПЕДАГОГИКА” КАФДРАСИ

Кафедра мудири _____
(имзо)

п.ф.н. доц. Ж.Хамидов
(фамилияси, И.Ш.)

2012 йил “ ____ ” _____

Кафедра мудири _____
(имзо)

т.ф.н. доц. Т.Эшонқулов
(фамилияси, И.Ш.)

2012 йил “ ____ ” _____

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИГА ТОПШИРИҚ.

211-08 КПТ (иктисодиёт) гуруҳ талабаси **Мўминов Санжар**
(Фамилияси И.Ш.)

1.Иш мавзуси: “Корхонада меҳнат унумдорлиги” мавзусини таълим технологиялари асосида ўқитиш усулини ишлаб чиқиш.

МБИ мавзуси институтнинг 286-Т сонли буйруғи билан тасдиқланган.

2.Тугалланган ишнинг топшириш муддати: 2.07.12-7.07.12

3.МБИ бажариш учун керакли маълумотлар: Касб-хунар коллежи ўқув режаси, ўқув дастури, дарслик ва ўқув қўлланмалардан маълумотлар олинади.

4.МБИ ҳисоб тушунтириш матнининг таркиби:

- 4.1. Кириш қисми.
- 4.2. Иқтисодий қисм.
- 4.3. Педагогик қисми.
- 4.4. Меҳнат ва атроф-муҳит муҳофазаси.
- 4.5. Тавсия ва хулосалар
- 4.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

5. Чизма материаллар рўйхати:

- 5.1. _____
- 5.2. _____
- 5.3. _____
- 5.4. _____
- 5.5. _____
- 5.6. _____

6.Топширик берилган сана _____

Раҳбар _____ **Абдурасулов Ф.** _____

Топширикни бажаришга киришилган сана _____

(сана. талабанинг имзоси)

БМИнинг бўлимлари маслаҳатчиларидан топшириқ олиш

№	Бўлим номи	Маслаҳатчи Ф.И.Ш.	Имзо	Сана
1	Иқтисодий қисм	Жабборов Д.		
2	Меҳнат ва атроф-муҳит муҳофазаси	Бобомуродов У.		
3	Педагогик қисм	Абдурасулов Ф.		
4				

Битирув малакавий ишини бажариш тартиби.

№	МБИ бўлимларининг номи	Бажарилиш муддати	Изоҳ
1	Кириш қисми, мавзуни асослаш	28.05. – 2.06.	
2	Иқтисодий қисм	4.06. – 9.06.	
3	Педагогик қисм	11.06. - 23.06	
4	Меҳнат ва атроф-муҳит муҳофазаси	25.06. - 27.06.	
5	Тавсия ва хулосалар	28.06. - 29.06.	
6	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	30.06.	
7	БМИни ҳимояга олиб чиқиш ва ҳимоя қилиш	2.07. - 7.07.	

БМИ раҳбари _____ **Абдурасулов Ф.**

Сана _____

Талаба _____ **Мўминов Санжар**

Кириш

Ўзбекистон Республикаси эркин демократик фуқаролик жамиятини куриш ва бозор иқтисодиётини рўёбга чиқариш ва ривожлантириш йўлини танлаши, кадрлар тайёрлаш мазмуни ва тузилмасини қайтадан ташкил этиш заруриятини долзарб муаммо қилиб қўйди.

Узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиш юксак касбий, маънавий ва ахлоқий, меҳнат бозорининг замонавий талабларга жавоб берувчи юқори малакали мутахассислар тайёрлаш тизимини яратиш, таълим муассасаларини техник-моддий ва ахборот манбаини мустаҳкамлаш, Ўқув-тарбия жараёнини юқори сифатли ўқув адабиётлар, янги техника ва технологиялар билан таъминлашни долзарб вазифа қилиб қўйилган.

Шу боис, Ўрта махсус касб-ҳунар таълими (ЎМКХТ) муассасаларини, транспорт йўналишидаги касб-ҳунар коллежларини (КХК) жиҳозлаш учун ҳалқаро лойиҳа доираларида, аксарият замонавий ҳорижий жиҳозлар билан таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган.

Касб-ҳунар коллежларида амалга ошириладиган касбий таълим натижасида назарий билим, кўникма ва малакалар тизимини шакллантирилади.

Замонавий мутахассис ўз касбий фаолияти соҳасидаги янгиликларни эгаллаб бориши, истиқболдаги тараққиёт йўналишлари ҳамда юзага келувчи муаммоларни ечиш йўллари кўра билиши лозим.

Ушбу битирув малакавий ишимни бажаришда юқоридаги келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги вазифаларни амалга оширишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик:

- Касб-ҳунар коллежларида «Иқтисодиёт назарияси» фани бўйича дарс материалларини таҳлил қилиш.

- Касб-ҳунар коллежларида замонавий дарсга қўйиладиган талабларни ўрганиш.

- Касб-хунар коллежларида ўқув жараёнини ташкил этишда таълим технологияларини жорий этишнинг долзарблиги

- «Корхонада меҳнат унумдорлиги» мавзусини таълим технологиялари асосида намунавий дарс режасини ишлаб чиқиш.

Битирув малака ишининг асосий мақсади «Корхонада меҳнат унумдорлиги» мавзусини ишлаб чиқиш. Бунда асосий эътибор дарс жараёнини жиҳозланиши, дидактик материаллар, тавсия этиладиган адабиётлар, дарс жараёнини режалаштириш ва бошқа фанларда ўтиладиган мавзулар билан боғланишларига қаратилиб, мавзуда белгиланган таълимий, тарбиявий ва режалаштириш мақсадларига эришиш имкониятлари ёритиб берилади.

Битирув малакавий ишининг объекти – Жиззах ижтимоий иқтисодиёт ва банк касб-хунар коллежи ўқуви жараёни.

Битирув малакавий ишининг назарий ва услубий асослари - Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарлари ва касб-хунар коллежлари ДТС, мавжуд йўналишлар ўқув режалари ва дастурлари. Мазкур БМИда ушбу муаммолар бўйича Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, меъёрий ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ва бошқа маълумотларидан фойдаланилди.

Битирув малакавий ишининг тузилиши: кириш, асосий мазмунини ифодаловчи, учта боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1.1 Корхонада ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича кўрсаткичлар

АТКлар учун ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича ишлатиладиган курсаткичлар келтирилган. Бу етти гуруҳ кўрсаткичларнинг ҳар бирининг ўзи бир қанча кўрсаткичлардан иборат.

Хизмат кўрсатиш корхоналарида юк ва йуловчилар ташилади, ТХК ва ЖТ, транспорт воситаларини сақлаш, автомобиллар ва эҳтиёт қисмларни харид қилиш, назоратли - ташхис ишларини бажариш, тозалаш — ювиш ишларини бажаришдан, яъни умумий хизмат харидининг самарадорлигини ошириш асосий иқтисодий мақсадлардан бири. Бунинг учун фан ва техника ютуқларини, илғор технологияни жорий қилиш, хизмат курсатиш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш, моддий, меҳнат ва молия ресурсларини мақсадга мувофиқ ишлатиш, бошқариш тизимларини такомиллаштириш, хизмат курсатишни қулай ташкил этиш ва режалаштиришда иқтисодий - математика усуллари, андозалар ва ЭХМларни кенг қўллаш каби омиллардан унумли фойдаланиш зарур. Оқибатда хизмат харидининг иқтисодий самараси ошади. Албатта, бу умумий услублардир.

Умумий курсаткичларга хизмат харидининг ўсиш суръати (барча чора-тадбир ва омиллар бўйича) бўлиши мумкин: хизмат курсатиш ҳажмининг ўсиш суръати; корхона фаолиятидаги умумий даромад ҳажмининг ўсиш суръати; умумий даромаднинг нисбий ўсиш кўрсаткичи; асосий хизмат кўрсатиш жамъармасини режалаштирилган йилдаги нисбий тежами; меъёрланган айланма жамғарманинг нисбий тежами; моддий сарфларнинг нисбий тежами; асосий фаолиятдаги ишчиларга туланадиган иш хаки жамғармасининг нисбий тежами; умумий рентабелликнинг ўсиши; меҳнат унумдорлиги; меҳнат унумдорлиги ва меҳнатни асбоб - ускуна билан таъминлашдаги боғлиқлик. Бу курсаткичларни топишда режадаги ёки

хакикий харид ҳажми таккослаш учун қабул килинган курсаткичга солиштирилади ва фоиз, сўм бирликлари билан улчаниши мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг иктисодий самарадорлигини оширишдаги умумий курсаткичлар гуруҳининг унсурлари қуйидагича ҳисобланади: хизмат курсатиш ҳажмининг ўсиш суръати.

$$T_p = \frac{100P_{\pi}}{P_6}, \quad \%$$

P_p , P_6 - мос равишда режалаштирилган ва базис даврларда транспорт маҳсулотининг ҳажми, т (сўм йўловчиларни ташишдан олинган умумий даромаднинг ҳажми).

Автомобиль транспортининг фойдаланиш фаолиятидаги умумий даромад ҳажмининг ўсиш суръати:

$$T_D = 100 D_n : D_6, \quad \text{сўм}$$

бунда D_p , D_6 , - мос равишда режалаштирилган ва базис даврлардаги умумий даромаднинг ҳажми, сўм.

Транспорт маҳсулотларини яратишда қатнашадиган ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги асосий ишлаб чиқариш жамғармалари, меъёрлантирилган айланма маҳсулотлари, меҳнатга туланадиган иш вақти ва моддий сарфлар бўйича алоҳида – алоҳида аниқланади. Бунинг учун умумий даромаднинг нисбий ўсиш кўрсаткичи ҳамма ресурслар бўйича ҳисобланади:

$$\Delta D' = \frac{D_n - D_6}{C_{pn} - C_{p6}} \cdot \frac{\Delta D}{\Delta C_p}, \quad \text{сўм}$$

бунда C_{pn} , C_{p6} – мос равишда режалаштирилган ва базис йилидаги ресурслар, сўм.

Асосий ишлаб чиқариш жамғармаларини меъёрлаштирилган айланма маҳсулотларни, моддий сарфлар ва асосий фаолиятдаги ишчиларни Дсулотларни, моддий сарфлар ва асосий фаолиятдаги ишчиларни меҳнат ҳақлари жамғармасининг нисбий тежаш кўрсаткичлари транспорт иши жараёнларининг бажаришида иштирок этган моддий, меҳнат ва молия ресурслари тежамини аниқлаш учун режалаштирилади.

Асосий ишлаб чиқариш жамғармаларини режалаштирилган йилдаги нисбий тежами:

$$\mathcal{E}_\Phi = \Phi_{\text{осн.б}} I_d - \Phi_{\text{осн.п}}, \text{ сўм}$$

бунда $\Phi_{\text{осн.п}}$, $\Phi_{\text{осн.б}}$ - мос равишда режалаштирилган ва базис йилларда асосий ишлаб чиқариш жамғармаларининг ўртача йиллик нархи, сўм; I_d — даромаднинг режалаштирилган йилдаги ўсиш индекси, асосий (базис) йилга нисбатан.

Меъёрлаштирилган айланма, маҳсулотларнинг нисбий тежаши:

$$\mathcal{E}_\Phi = \Phi_{\text{об.б}} I_d - \Phi_{\text{об.п}}, \text{ сўм}$$

бунда $\Phi_{\text{об.п}}$, $\Phi_{\text{об.б}}$ — мос равишда режалаштирилган ва базис йилларда меъёрлаштирилган айланма маблағининг ормаллаштирилган айланманинг ўртача йиллик нархи, минг сўм.

Моддий сарфларнинг нисбий тежами:

$$\mathcal{E}_M = M_{\text{б}} I_d - M_{\text{п}}, \text{ минг сўм}$$

бунда $M_{\text{п}}$, $M_{\text{б}}$ — мос равишда режалаштирилган ва базис йиллардаги моддий сарфлар, минг сўм.

Асосий фаолиятдаги ишчиларга тўланадиган меҳнат ҳақи жамғармасининг нисбий тежами:

$$\mathcal{E}_z = Z_{\text{б}} I_d - Z_{\text{п}}, \text{ минг сўм}$$

бунда $Z_{\text{п}}$, $Z_{\text{б}}$ — мос равишда режалаштирилган ва базис йўллардаги тўланадиган иш ҳақи жамғармаси, минг сўм.

Асосий фаолиятдаги ишчиларга тўланадиган меҳнат ҳақи жамғармаси ойлик маоши жамғармаси ва моддий рағбатлантириш жамғармасидан иборат бўлади.

Солиштира фойдаланиш сарфлар I сўм даромад учун ҳисобланади:

$$S_d = C_{\text{об}}; D, \text{ сўм/сўм даромадга},$$

бунда $C_{\text{об}}$ — ташишдаги кундалик фойдаланиш сарфлари йиғиндиси, минг сўм, D — автомобиль транспорти асосий фаолиятидаги даромаднинг умумий

ҳажми, минг сўм.

Нисбий фойдаланиш сарфлар I келтирилган ткм учун ҳисобланади:

$$S_{\text{пр}} = C : P_{\text{пр}}, \text{ сўм I ткмга.}$$

C — ташишдаги фойдаланиш харажатлари, минг сўм; $P_{\text{пр}}$ — келтирилган юк айланмаси, минг ткм.

Умумий рентабеллик (ўзини ўзи қоплаш, фойдали):

$$R_{об} = \frac{n_{об} \cdot 100}{\Phi_{осн} + \Phi_{об}}, \% : \quad R_{об} = \frac{n_{об} \cdot 100}{C}, \%$$

бунда, P_6 — корхонанинг асосий фаолиятидан олинган ҳисоб-китобдаги фойда, минг сўм; $\Phi_{осн}$, $\Phi_{об}$ — мос равишда корхонанинг асосий ишлаб чиқариш жамғарма ва меъёрланган айланма маблағининг ўртача йиллик нархи, минг сўм; C — ташиш таннархи, минг сўм.

Умумий рентабелликнинг ўсиши:

$$DR = R_n - R_{об}, \%$$

бунда R_n , $R_{об}$ — мос равишда режалаштирилган ва базис даврдаги рентабеллик, %.

Ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсиши биринчи галда таннархнинг камайиши, жамғармадан олинган даромаднинг ва меъёрланган айланма маҳсулотларининг ўсиши натижасида фойданинг ошиши ҳисобига таъминланиши керак.

Фойданинг ўсиши рентабелликнинг ўзгаришига таъсири қуйидагича аниқланади:

$$\Delta R_n = \frac{P_n - P_{об}}{\Phi_{осн} + \Phi_{об}} \cdot 100, \% : \quad \Delta R_n = \frac{P_n - P_{об}}{C} \cdot 100, \%$$

бунда P_n , $P_{об}$ — мос равишда режалаштирилган ва базис йиллардаги фойда, минг сўм.

Рентабелликнинг асосий ишлаб чиқариш жамғармалари ва меъёрланган айланма маблағининг ўсиши натижасида ўзгариши:

$$DR_{\phi} = DR - DR_n, \%$$

Меҳнат унумдорилиги:

$$UM = 100MU_n : MU_{\delta}, \%$$

бунда MU_n , MU_{δ} - мос равишда режалаштирилган ва базис даврлардаги меҳнат унумдорлигининг даражаси, сўм.

Меҳнат унумдорлиги ва меҳнатни асбоб-ускуна билан таъминлашдаги боғлиқлик қўйидаги формулада ифодаланади:

$$M_y = D\Phi_n : \Phi_{очн}, \text{сўм}$$

бунда Φ_v — меҳнатни асбоб-ускуна билан таъминлаш, сўм. Меҳнат унумдорлигининг ошиши ҳисобига умумий даромад ҳажми бўлагининг

ўсиши:

$$\Delta D_{пт} = \frac{1 - T_q}{T_d} \cdot 100, \%$$

бунда T_q - ишчилар сонининг ўсиш суръати, %; T_d - даромаднинг ўсиш суръати, %.

Инсон меҳнاتини тежаш. Инсон меҳнاتини тежашни режалаштиришдан мақсад режадаги ишларни бажариш-да унга бўлган сарф-харажатларни кам-айтириш ҳамда ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчи кучларининг резерв-ларини аниқлашдир.

$$\mathcal{E}_q = N : \Phi_{очн}, \text{сўм/1 сўмга}$$

бунда N_n , N_{δ} — мос равишда режалаштирилган ва базис даврдаги асосий фаолиятдаги ишчиларнинг ўртача йил-лик сони, одам; 1_d — режалаштирилган йилдаги даромаднинг ўсиш индекси солиштириладиган йилга нисбатан.

Жамғармадан олинган фойдали натижа. Асосий жамғармаларнинг айланма воситалар самарадорлигини режалаштиришнинг бош масаласи жамғармадан олинган фойдали натижанинг ўсишини таъминлашга қаратилгандир. Ишлаб чиқариш жамғармалари ўртача йиллик қийматининг бир сўмига қанча кўп даромад ва фойда (сўмлар ҳисобида) тўғри келса, улардан шунчалик яхши фойдаланилаётган бўлади.

Жамғармадан олинадиган даромад қиймат кўринишида:

$$\Phi_o = D : \Phi_{очн}, \text{сўм/1 сўмга}$$

Жамгармадан олинган даромад натурал кўринишида:

$$\Phi_0 = Q_T : \Phi_{\text{осн}}, T/1 \text{ сўмга}$$

бунда Q_T — ташилган юк ҳажми, т.

Жамгармадан олинган даромад, унинг даражасига таъ-сир қилувчи омилларни: асосий жамгармаларнинг фаол қисмини уларнинг умумий йириндисидан улушини оширишни, меҳнат ресурсларидан фойдаланишни, ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишдаги техник — иқтисодий кўрсаткичларни, корхоналарнинг янада оқилона жойлашувларини ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Айланма маблағларнинг ишлатилишини яхшилайдиган омиллар, бу моддий-техника таъминотини яхшилаш ҳамда меъёрларни ва уларнинг захираларини қисқартириш, молиявий тартибни мустаҳкамлашдан иборатдир.

Автомобиль транспортидаги айланма мабларлардан фойдаланиш даражаси — бу маблағларнинг муомала тезлиги ёки айланиш тезлиги билан белгиланади. Бу жамғармалар қанчалик тез айланиб турса, юк ёки йўловчилар ташиш режасини муваффақиятли бажариш шунчалик кам маблағ талаб қилади.

Бунда айланма маблағларнинг белгиланган меъёрларини ҳар бир айланма маблағлар учун ишлаб чиқариш дастурига мос келадиган қиймати аниқланади ва ушбу мезон қўйидагича ҳисобланади:

$$\Phi_{\text{об.и}} = C_i H_i : D_k, \text{ сўм}$$

бунда C_i — режалаштирилаётган даврдаги i — инчи айланма маблағлар учун ишлаб чиқариш ҳисоботи бўйича сарфлар, сўм; H_i — i — инчи хил айланма маблағлар учун меъёрдаги жамғарма, кунлар; D_k — режалаштирилаётган даврдаги календар кунлар. Айланиш сони:

$$K_{\text{об}} = D : \Phi_{\text{об}},$$

бунда D — режалаштириладиган даврдаги даромад. Кунлик айланиш сони:

$$Q = 360 : L_{\text{об}}$$

бунда — 360 — йилдаги кунлар сони. Ўртача бир айланиб чиқиш муддати:

$$T_{cp} = D_n : K_{об},$$

бунда D_n - айланиб чиқиш давридаги кунлар сони. Меъёрланган айланма маблағларни сарфлаш даражаси;

$$U_3 = \Phi_{об} : D, \text{ сўм}$$

Сармоя қўйишнинг самарадорлигини ошириш қуйидагича баҳоланади:

$$\Delta K = \Delta P : K; \quad t_{ок} = K : \Delta P,$$

ΔP — фойданинг ўсиши, сўм; K — сармоя, сўм; t — маблағнинг хизмат кўрсатиш муддати, йил.

Юк ташишни сифатли бажарилиши қуйидаги омиллар билан тавсифланади: ўз вақтида етказиш; етказиш жараёнида юкларни сақлаш; хавфсизликни таъминлаш; кам харажат билан ташиш.

Шартномадаги юкларни ташиш режасини бажариш бир маромдалик коэффиценти:

$$R_p = \frac{Q_n - Q_{недов}}{m}$$

бунда Q_n - шартнома бўйича ташиладиган юкнинг режалаштирилган ҳажми, т; $Q_{недов}$ - шартнома бўйича ташиладиган юкнинг амалда бажарилмай қолган ҳажми, т. Ташиш шартларини бузганликлари учун корхоналарни тўлайдиган жарималарининг миқдори, бир тонна ташилган юк ҳисобида

$$B_{ш} = Ш_{об} : Q,$$

бунда $Ш_{об}$ - бир йилда тўланадиган жарималар миқдори, сўм.

Юкларни сақлолмаганлиги сабабли йўқотилган харажат миқдри, бир тонна ташилган юк ҳисобида

$$B_n = C_n : Q \text{ сўм},$$

бунда C_n - юкни сақлолмаганлиги сабабли йўқотилган пул миқдори, сўм.

Илмий-техник чора-тадбирларининг самарадорлиги илмий-техник чора-тадбирларини амалга оширишдаги, фойдани ўсиш даражаси

(таннархнинг камайиши), меҳнат унумдорлигини оширидаги умумий хўжалик ҳисоби самараси билан тавсифланади.

Режалаштирилган даврдаги илмий-техник чора-тадбирларини амалга оширишдаги умумий хўжалик ҳисоботининг самараси:

$$\Delta_{\text{хр}} = \Delta\Pi - E_n K, \text{ сўм}$$

бунда $\Delta\Pi$ - режалаштирилган даврдаги янги техника режаси бўйича ўтказилган бутун чора ва тадбир сабабли фойданинг нисбий ўсиш даражаси; E_n - янги техникага сармоя қўйишнинг иқтисодий самарадорлигини белгиланган меъёр коэффиценти, $E_n = 0,08 - 0,12$; K — янги техника режаси бўйича ҳамма чора-тадбирларга белгиланган сармоя қўйиш.

Режалаштирилган даврдаги илмий-техника чора-тадбирларини жорий қилиш сабабли меҳнат унумдорлигининг ошиши:

$$MV_{H.T} = \left(\frac{D_{\delta}}{N_{\delta} - \Delta N} - \frac{L_{\delta}}{N_{\delta}} \right)$$

бунда ΔN — илмий-техника чора-тадбирларини жорий даврда татбиқ қилиш натижасида асосий фаолиятдаги ходимлар сонининг камайиши (штатли бўшатиш ишловчилар), одам.

Асосий ва янги техникани келтирилган харажатлари бўйича иқтисодий фойдани ҳисоблаш асосида янги техника чора-тадбирларига муқобил бўлган дастлабки сара-лаш ишлари ўтказилади.

Янги техниканинг чора-тадбирлари бўйича фойданинг ортиши:

ташиш жараёнлари соҳасидаги чора-тадбирлар бўйича

$$\Delta\Pi = (0,98d_2 - C_2)Q_2 - (0,98d_1 - C_1)Q_1, \text{ сўм};$$

техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш соҳасидаги чора-тадбирлар бўйича

$$\Delta\Pi = \frac{C_2^1 - C_1^1}{N_2}$$

бунда d_1 , C_1 , d_2 , C_2 — янги техниканинг чора-тадбирларини жорий қилишдан олдинги ва кейинги ташиш ҳажмининг бирлигини (ишни, маҳсулот, хизматни) даромад миқдори, сўм; Q_1 , Q_2 , мос равишда чора

тадбирни жорий қилишдан олдинва кейин бажариладиган (ишна, маҳсулотни, хизматни) ҳажми: C_1 , C_2 –мос равишда равишда чора – тадбирларни жорий қилишдан олдин ва кейин ҳаракатдаги автомобилга ТКХ ва таъмирлашда айрим иш ҳажмларининг сарфлари: N_2 - янги технологик бўйича янги техникада бажариладиган ҳаракатдаги автомобилга ТКХ ва таъмирлашнинг иш ҳажма.

$P_{АТК} \Delta P - H_{\phi} K - H_T \Delta Y$ сўмбунда ΔP - чора – тадбирларни жорий қилишдан фойданинг ўсиш, сўм: H_{ϕ} , H_T –ишлаб чиқариш жамғармаларига ва меҳнат ресурсларига тўлаш меъёрлари, сўм K -чора – тадбирларни жорий қилиш учун зарур бўлган капитал маблағ, сўм: ΔY -чора тадбирларни жорий қилиш натижасида ишчилар сонининг кўпайиши (-) ёки камайиши (-), одам.

Чора-тадбирларни саралашда матрица-жадвалидан фойдаланиш мумкин. бунда ҳама чора-тадбирлар АТК оладиган фойда миқдорини жорий қилишдаги ресурслар сарфини 1 сўм харажати ҳисобига олган ҳолда камайиши тартибида ёзиб чиқарилган.

$\Xi_n = P_{АТК} : K$, сўм 1 сўм харажатга.

Бизнес-режага кўпроқ фойдали чора-тадбирлар киритилади. сараланган чора-тадбирларнинг:

- ташиш ҳажимини оширишга таннархни камайишига, меҳнат унумдорлигини оширишга, ёнилғини тежашга, эҳтиёт қисимларни ва бошқа моддий ресурсларга бўлган тасирини;

- асбоб-ускуналар, материаллар, лойиҳа-конструкторлик хужжатлари ва бошқалар билан моддий-техник таъминлаш имкониятларини ;

- меҳнат шароитларини, техника ҳафсизлигини, атроф-муҳитни муҳофаза қилишни, яхшилашни, оғир қўл меҳнатини йўқотишни зарурлигини ҳисобга олган бўлиши лозим.

Йиллик иқтисодий самара ва унинг ташкил қилган унсурлари, фойданинг ўсиши ва янги техниканинг натижа берадиган бошқа курсаткичлари, янги техниканинг ҳар йили жорий қилинган режаларини ҳажмига асосланган ҳолда ҳисобланади.

Янги техника бўйича рижадаги чора-тадбирларнинг натижаларини амалга ошириш алоҳида омиллар бўйича қандай ҳисобланса, бутун режа бўйича ҳам шундай ҳисобланади ва АТК (ассоциация) ишларини асосий хўжалик юритиш курсаткичларида акс этилади.

Янги техникани ишга солиш натижасида ташиладиган ҳажмнинг режалаштирилган ўсиши

$$DQ=Q_1(I_w-1).$$

бунда Q_1 – янги техникани жорий қилишдан олдинги АТК бўйича бир йиллик ташиш ҳажими, т.

Юк ташишда янги техниканинг чора-тадбирларини жорий қилиш натижасида эришадиган иш унумдорлигини режали ўсиш индекси

$$I_w = \frac{\sum_{i=1}^n \Delta W_i Q_i}{W_1 Q_1}$$

бунда DW_i – юк ташишда фойдфланадиган ҳаракатдаги автомобилнинг иш унумдорлигини ўсиши, i чора-тадбирни жорий қилишдаги режали ҳажими учун; Q_i – янги техникани i чора-тадбирни жорий қилишнинг режали ҳажими, т; W_1 – АТК бўйича ҳаракатдаги автомобилни янги техникани жорий қилишга қадар бўлган иш унумдорлиги.

янги техникани татбиқ қилиш натижасида режалаштирилган фойданинг ўсиши ва таннархнинг камайиши.

$$DP_1 = \sum_{i=1}^n (0,98d_{it} - C_{it})Q_{it} - (0,98d_{i1} - C_{i1})Q_{i1};$$

$$DC_t = (C_{it} - C_{i1})P_{it}$$

бунда d_{it}, C_{it} – режалаштирилган t йилда янги техникани i - чора-тадбирларини жорий қилишдаги бир бирлик ишнинг даромад миқдори ва таннархи; d_{i1}, C_{i1} — янги техникани жорий қилишдан олдинги йилдаги бир бирлик ишнинг даромад миқдори ва таннархи; Q_{it}, Q_{i1} - режалаштирилган t йилдаги янги техникани i чора-тадбирларини жорий қилишдаги ташилган ҳажм (ёки иш) ва олдинги йилдаги, нарх ёки натурал бирликларида.

P_{it} — режалаштирилган t йилдаги ўтказилган t чора-тадбирларини бажарилишидаги кейинги ҳажми, нарх ёки натурал бирликларда.

Янги техника жорий қилинган қисмларда ишчилар сонининг режали камайиши.

$$DN_t = (T_1 - T_t)P_t$$

ёки
$$DN_t = d_t P_t (MY_{B1} - d_1 P_t) MY_{B1}$$

бунда T_1 , T_t — режалаштирилган t йилдаги ва янги техникани жорий қилишгача бажарюгадиган бир бирлик ишга сарфланган меҳнатнинг ҳажми, нарх ёки натурал кўринишда; P_t — режалаштирилган t йилдаги янги техникадан фойдаланишдаги иш ҳажми, нарх ёки натурал кўринишда; MY_{B1} , MY_{Bt} — янги техника жорий қилингунча бўлган ва режалаштирилган йилдаги меҳнат унумдорлиги. Сармоя сарфларининг режалаштирилган самараси

$$DK_3 = K_1 B_t (B_1 - K_t - K_1) P_t.$$

бунда K_1 , K_t — асосий ва янги техникадаги капитал сарфлар вазни, сўм; B_t , B_1 — янги ва асосий техникадан фойдаланиш давридаги йиллик иш ҳажми, натурал бирликда; P_t - режалаштирилган t йилдаги янги техникадан фойдаланишдаги йиллик иш ҳажми, натурал бирликда.

Корхоналарда янги техниканинг жорий қилиниши туфайли режалаштирилган моддий сарфларни камайтириш

$$\Delta C_t = (C_1 - C_t) P_t \text{ сўм}$$

бунда C_1 , C_t — бир - бирлик ишга тўғри келадиган моддий сарфлар, янги техникани жорий қилишдан аввалги ва режалаштирилган t йилдаги, сўм.

Янги техникани жорий қилинишининг АТК мувозанатида кўрсатилган фойданинг ўсишига таъсири,

$$h_{\Pi t} = S \Delta \Pi_t \cdot 100 / \Delta \Pi_{ot}$$

бунда $S \Delta N_1$ — режалаштирилган t - йилда янги техниканинг ҳамма чора-тадбирларини жорий қилиниши сабабли режалаштирилган ишчилар сонини камайтириш (ишчиларни шартли ишдан озод қилиш), одам.

P_1, N_1 - техникани жорий қилинишидан аввалги тегишли равишда иш ҳажми натурал ёки нарх кўринишида ва рўйхатдаги ишловчилар сони (одам).

Ҳамма кўрсатилган чора-тадбирлар бўйича уларнинг жорий қилиш сарфлари ва асосий натижа берувчи кўрсаткичлар; йиллик иқтисодий фойда, ишчиларни ишдан озод қилиш, сарф-харажатларни камайтириш, фойдани ошириш ҳисобланади.

1.2 МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИНИ ОШИРИШ БЎЙИЧА БОШҚАРИШ

Корхонада ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш учун хизмат кўрсатишни ўзгартирмай туриб ёки кенгайтирилган ҳолатини сақлаган ҳолда ноз-неъматларнинг тизимига киритиладиган энг муҳимини камайтириш усулини топиш шарт. Биргина хизмат кўрсатиш ҳажмини кўпайтириш унумдорликни таъминламайди ва бунда сифат муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун унумдорликни бошқаришда мажмуи йўлнинг асосий таркибий унсурларига қуйидагилар киради:

унумдорликка тизимли қараш;

унумдорликка сифатнинг таъсир кўрсатиши;

унумдорлик билан маҳсулот баҳоси ва сифатининг боклиқликлари;

"бошланиш-туғаш" даври;

унумдорлик ва ташқи муҳитнинг ўзаро боклиқликлари;

унумдорлик ва ташқи муҳит;.,

унумдорлик ва ички муҳит.

Унумдорлик деганда пировард маҳсулотга ресурслар тизимидан келувчиларни қайта ишлабгина эмас, балки кўпгина ташқаридан таъсир қилувчи жараёндир. Қайта ишлов жараёни билан бирга кирувчи миқдорлар, чиқувчи миқдорлар ҳамда уларга таъсир қилувчи ташқи муҳитнинг барча омилларини қараш зарур, яъни унумдорликка тизимли қараш лозим. Қуйида тазим йўл нуқтаи назаридан қаралганда унумдорликнинг қуриниши келтирилган.

Чизмадан кўриниб турибдики, унумдорликка жуда кўп омиллар таъсир қилади.

Унумдорлик мезони бўйича корхонани бошқариш юқорида айтилган самарали бошқаришнинг ўзи, фақат бошқа контекстда (самарадорликнинг бир ўлчамли кўринишида). Юқори унумдорликни бир текис таъминлаб туриш бошқариш тизимининг барча функцияларига ва барча боғловчи жараёнлар — алоқа йўли (коммуникация), ечимлар қабул қилиш ва раҳнамоликни таъминлаш кабиларга тааллуқли. Унумдорлик мезонига киради: режалаштириш ва унумдорлик (мақсади, масалалари, унумдорликка мўлжал қилиш, унумдорлик мезони бўйича истикболга режалаштириш, унумдорликни мажмуи режалаштириш); ташкил этиш ва унумдорлик (технология, ишлари ва ташкилот тузилишини лойиҳалаштириш, жавобгарлик); мойиллик ва унумдорлик (меҳнат фаолиятининг) сифати, меҳнатга ҳақ тўлаш ва вазифа бўйича силжиш, инсон омили - инсонпарварлаштириш, унумдорликни назорат қилиш, сифат назорати).

Унумдорлик ишини таъминланишида ахборот алмашиш, ечим қабул қилиш ва ташкилотда раҳбарлик қилиш сирларини (боғлиқликларини) ўрганиш муҳим.

Бутун корхона унумдорлигини ошириш учун ҳар бир босқич раҳбари ўзининг ҳар кунлик ишида риоя қилиши зарур бўлган чора-тадбирлар қуйидагилар: алоқаларни таш-кил этиш (ахборот жамияти, алоқа техникаси, ташқи муҳит билан алоқа, одамлар билан алоқа); ечим қабул қилиши (ахборот технологиясидан фойдаланиб, сифатли маълумот йиғиб); раҳнамоларни жалб этиб; ташкилотнинг барча босқичларида (юқори раҳбариятда, ўрта бўғин раҳбарларида, қуйи бўғин раҳбарларида) унумдорликни ошириш.

Ишчи жойларда ошиб бораётган рақобат, хизмат вазифаси бўйича силжиш, янги билимларни эгаллаш, янги малакаларнинг пайдо бўлиши, ишбилармонларнинг ортиб бориши, йирик корхоналарда янги тафаккур ва

ғояларнинг пайдо бўлиши ва шу кабилар менежмент, менежер, маркетинг ва бошқа иқтисодий-муҳандислар олдига мураккаб масалаларни қўймоқда.

Фан-техника тараққиётини бошқаришдаги ютуқлар, бошқарув меҳнатининг самарадорлиги, бошқарув меҳнати унумдорлиги, бошқарувнинг чизмалари усуллари каби соҳаларда эришилган илғор тажрибалар ва илмий тавсиялардан фойдаланиш мутахассис учун кундалик вазифа бўлиб қолмоқда. Улардан оқилона фойдаланиш корхона самарадорлигини оширишга кафолат бўлмоқда.

Корхоналарда сифат жиҳатидан тузилиш силжишларини амалга ошириш йўлида жамиятга бирор мақсадни қўзлаб таъсир кўрсатиш фан-техника тараққиётини бошқариш орқатго эришилмоқда. Ушбу йўналиш фан ва техниканинг тез суръатлар билан ривожланишга, уларнинг ютуқларидан ишлаб чиқаришда (хизмат кўрсатишда) ҳар томонлама фойдаланишни рағбатлантиради. Фан-техника тараққиётини бошқариш давлат тизимида фан ва техникани ривожлантиришни режалаштириш етакчи ўринни эгаллайди. Фан-техника тараққиётини бошқариш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларини ҳамма фан-техника тараққиёти ютуқларини асосли равишда татбиқ этишдан, улардан фойдаланишгача бўлган "фан-техника ишлаб чиқариш истеъмол" циклининг ҳамма босқичларини қамраб олади. У фан ва техникани ривожлантириш учун мўлжалланган бош (узок муддатга мўлжалланган) ва жорий харажатларни белгилашни ўз ичига олади, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлари ўртасидаги алоқани таъминлайди, шунингдек фан-техника тараққиётини амалга ошириш вақтида тармоқлараро муносабатларни йўлга қўяди.

Бошқаришнинг автоматик тизимининг самарадорлигини баҳолашга ҳожат йўқ деб ўйлаймиз. Чунки автоматик тизимдан ҳозирги кунда ҳар тармоқда, соҳада, доирада, корхоналарда, жараёнларда унумли самара олаётган объектлар жуда кўп. Ишлаб чиқариш дастурларини оптималлаштириш ҳисобига меҳнат чиқимларининг кўпайиши, ишлаб турган қувватлардан хом ашё, материаллар, ёнилғидан оқилона фойдаланиш, ишлаб

чиқариш (иш, хизмат кўрсатиш)нинг бир меъёрида, кшлашини таъминлаш, жиҳозларнинг тўхтаб туришини қисқартиш, иш вақтининг зоя кетишини камайитиш туфайли меҳнат унумдорлигининг ўсиши бошқаришнинг автоматик тизими (БАТ)ни жорий этишдан олинadиган йиллик тежамнинг асосий манбалари ҳисобланади. Чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат кўрсатиш) сифатининг оширилиши, материал ресурслар заҳираси ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмлари оптимал даражасининг белгиланиши, ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларнинг камайиши ва бошқалар ҳам шунга киради. БАТ самарадорлиги ишлаб чиқариш (иш, хизмат кўрсатиш) самарадорлигини оширишдан иборатдир. БАТни жорий этишнинг ижтимоий самараси ходимларнинг маданий даражасининг ошишида, юксак малакали мутахассисларнинг эскирган операциялардан бўшаб бошқарувчининг мураккаброқ ижодий вазифаларини ҳал этишга ўтишида намоён бўлади. БАТни яратиш гарчи катта сармоя қўйиш ва жорий харажатларни талаб этсада, самаралидир. Харажатлар ўрнини қоплашнинг муддати асосан 2 йилдан 4 йилгача боради.

Бошқарув меҳнатининг самарадорлиги ва унумдорлиги нима? Нима билан фарқ қилади. Биринчиси — бошқарув мақсадларини амалга ошириш юзасидан бошқарув фаолияти натижаларини характерлайдиган ижтимоий-иқтисодий категория. Иккинчиси — бошқариш аппарати меҳнат бирлигига сарф даражасининг характеристикаси. Меҳнат унумдорлигининг иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган классик усули — меҳнат иқтисодий натижаларининг меҳнат харажатларига нисбатидир. Меҳнат самарадорлигини баҳолашда иқтисодий самарадан ташқари фаолиятнинг сифат жиҳати ва иқтисодий самаранинг кўпайишида (миқдор жиҳатдан) намоён бўладиган ижтимоий самарани (меҳнат шароитларининг яхшиланиши, жамоа меҳлат фаоллигининг ошиши ва бошқалар) ҳам ҳисобга олинади. Бошқаришдаги меҳнат натижаларининг бевосита баҳоси чегараианган (фақат техник ижрочилар меҳнати учун қўлланилади) билвосита баҳолаш бошқарув аппарати ва бошқарув объекти фаолиятининг

якуний кўрсаткичларига ходимлар қўшган ҳиссага асосланади. Меҳнатни баҳолаш харажатлар жами бўйича аниқланади. Бошқарув меҳнатининг самарадорлигини аниқлаш бошқарув ходимларининг турли йўналишлари: объектлар бўйича (вазирликлар, корхоналар, режалаш органлари, хўжалик ходришари ва бошқалар), технологик жиҳатдан (рахбар, мутахассис ва техник ижрочилар) олдиндан тоифалаш билан боғлиқдир. Бошқарув меҳнати самарадорлиги бошқарув самарадорлигининг таркибий қисми бўлиб, уни аниқлаш ишлаб чиқариш самарадорлиги ички резервларини топишга ёрдам беради.

Бошқариш меҳнатининг маҳсулоти — бошқариш ечимларини ишлаб чиқариш, ечим қабул қилиш ва уни амалга ошириш билан боғлиқ ишлар. Шунинг учун бошқарма ходимлари меҳнати маҳсулдорлигининг миқдорий ифодаси ҳар бир вазифа юзасидан бажариладиган ишларнинг батафсил технологиясини ишлаб чиқиш, иш вақтининг объектив ва зарурий сарфини, бошқариш меҳнатининг техник жиҳозланганлиги даражаси ва шу кабиларни белгилаш билан боғлиқдир. Ҳозирги вақтда факат регламентлаштирилган (машинкада ёзиш, иш юритувчи, ҳисоблаб чиқариладиган) ишлардагина бундай шароитлар мавжуд. Шунинг учун бундай категория - хизматчилари (техник ижрочилар)нинг унумли меҳнатнинг туғри миқдорий усул билан улчаниши мумкин. Иш фаолиятида ижодий унсурлар булган мутахассислар ва раҳбарларнинг унумли меҳнати бевосита йул билан улчанади. Бошқариш ечимлари ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига эришишга қаратилганлиги сабабли унда бошқариш меҳнати унумдорлигининг самарадорлиги ифодаланади.

Хулоса килиб айтиш мумкинки, моддий бойлик меҳнат ҳамда молия ресурсларини максимал тежаш, асоссиз харажатларга қарши курашиш муҳим аҳамиятга эга. Моддий, иқтисодий, ижтимоий масъулият ҳисларини кучайтириш, меҳнат ҳамда ижрочилик интизомини мустаҳкамлаш, барча ташкилотлар масалаларини ўз вақтида ечиб бериш талаб этилади. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятига дойр курсаткичларни яхшилаш,

рахбарлар, менежерлар, мутахассислар шунингдек, бошқа ходимларнинг малакасини тинмай ошириб бориш йули билан кам мех.нат ва маблаг сарфлаб, куп ва сифатли махсулот (иш, хизмат курсатиш) ишлаб чиқариш лозим.

Автомобиль транспортидан чиқадиган зарарли омилларни камайтириш

Автомобиль двигателидан чиқариладиган захарли компонентларни турли йўллар билан ва аввало автомобилнинг техник соғ ҳолатини сақлаш билан эришилади.

Углерод оксиди ва углеводородларнинг бўлишини двигателнинг тирсакли валини икки хил тезликда айланиши учун салт юриш тартибда аниёушнади; $p_{\min}$ минимал ва $p_{\max}$ юқорилаштирилган диапазонда. Мисол учун, углерод оксиди $p_{\min}$ да=1,5%, $p_{\max}$ да=2,0%. Автомобиллардан фойдаланишда углерод оксидини 3% гача рухсат этилади. Булар давлат автомобиль назорати органлари томонидан текширилади.

Ишлатилиб бўлган газларнинг тутуни двигател юқори тартибда ишлаганида 15% дан ошмаслиги керак.

Атроф муҳитга чиқариладиган захарли моддаларни камайтириш ёнилғи сарфини камайтириш билан эришилади. Қанча кам ёнилғи ёқилса, шунча ишлатилган газлар кам бўлади, демак, мос равишда захарловчи компонентлар кам бўлади.

Унумсиз двигателнинг ишлашидан холи бўлиш керак. Атроф муҳитнинг ифлосланишини камайтириш учун бензинли двигателдан дизеллига, электр токида ишлайдиганга, суюлтирилган, сиқилган газга, спиртда ишлайдиганга, роторли двигателларга, газли турбиналарга, инерцияли двигателларга ва бошқа турдаги двигателларга ўтиш м а қ с а д г а м у в о ф и қ .

Автомобиль транспорти ишлаётган вақтда товуш пайдо бўлади, шаҳар шароитида эса бу асосий шовқинни ташкил этади. Шовқиннинг даражаси одам руҳиятига таъсир этади ва унинг

эшитиш апаратининг ҳолатига таъсир қилади. Юк автомобилларининг шовқини одатда 95 дБАни, автобуслар — 90 дБАни, енгил автомобилларда — 85 дБАни ташкил қилиши мумкин.

Автомобилларнинг шовқин чиқариш манбаларига двигатель, совутиш тизими, ўт олдириш, двигателнинг ишлашини ўчириш, узатиш қутиси, етакчи кўприклар, автошиналар киради. Бундан ташқари, аэродинамик шовқин ҳам пайдо бўлади. Автомобилнинг техник ҳолати, кўчаларнинг ўтиш қисмларининг, йўлларнинг, бош йўлларнинг ҳолатлари, автомобилларнинг ҳаракат тартиби, транспорт оқимининг зичлиги ва таркиби шовқиннинг даражасига катта таъсир қилади.

Автомобиллардан пайдо бўлаётган ташқи шовқинни камайтириш мақсадида, унинг қуйидаги рухсат этиладиган дБА даражаси белгиланган:

Енгил автомобиллар 84

Юк автомобиллар (тўла юки билан 3,5 т гача) 85

бу ҳам (3,5-12 т) 89

бу ҳам (12 т дан юқори) 89—92

Автобуслар 89—92

Транспорт воситаларининг шовқинлик даражасини давлат автомобиль назорати ходимлари томонидан текшириб борилади.

Автомобиллардан фойдаланаётганда уларнинг техник ҳолатларига мунтазам қараш керак, ўз вақтида болт гайкаларини тортиш, ейилган қисмларини алмаштириш, ғилдиракларини мувозанатлаштириш лозим.

Автомобил йўлларида ва кўчаларда автомобиль ҳаракатидан пайдо бўладиган ёқимсиз шовқинларни камайтириш учун ҳар хил усуллар қўлланилади қаттиқ барьерларнинг қўйилиши бундай шовқинларни пасайтиришга самарали

восита бўлади ҳамда автомагистралларни тўсади. Уларнинг баландликларининг оширилиши шовқин даражасини пасайишига олиб келади. Йўллар ҳолатининг яхши бўлишини таъминлаш лозим. Йўллардан ўтиш қисмини баланд ёки пастдан қурилиши ҳам шовқин билан қурашишнинг усулига киради. Шу қатори ташиладиган юкларни мустаҳкам боғлаш ҳам мақсадга мувофиқ.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг чора-тадбирларини ишлаб чиқариш ва жориий қилиш билан ижтимоий-иқтисодий ва экологик самараларга эришилади. У авваламбор атроф-муҳитга бўлган салбий таъсирни камайтириш ва унинг ҳолатини яхшилаш, заҳарли моддалар концентрациясини ва ифлослантириш ҳажмини камайтириш (атмосферада, сув ҳавзаларида, ер қатламларида) да намоён бўлади.

Ижтимоий самара муҳитни ҳимояловчи чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида ижтимоий муҳитда ўзгаришини тавсифловчи кўрсаткичларнинг фарқи бўйича аниқланади.

Муҳитни ҳимоялаш харажатларининг экологик самараси чора-тадбир ўтказишдан олдинги ва кейинги атроф муҳит ҳолати кўрсаткичларининг фарқи бўйича белгиланади.

Иқтисодий самара жонли меҳнат ва ишлаб чиқариш воситалари харажатларини тежашдан иборат бўлади. Унинг моддий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижа-лари, ноишлаб чиқариш доирасидаги харажатлар, вужудга келган ва лойиҳалаштирилган атроф-муҳитнинг ҳолати ёки муҳитни ҳимоялаш чора-тадбирларини ўтказмай вужудга келиши мумкин бўлган ҳолатлардаги давлат бюджети ва аҳолининг шахсий маблағлари сарфларининг фарқи бўйича ҳисобланади.

Муҳитни ҳимоялаш чора-тадбирларини амалга оширилишидаги тўлиқ иқтисодий самарани аниқлашда атроф-муҳитнинг бузилиши натижасида вужудга келадиган салбий натижаларга эга бўлган ҳамма ҳудудлардаги нобудгарчиликларни камайтириш ҳисобга олиниши зарур.

Бу муҳитни ҳимоялаш чора-тадбирларини амалга ошираётган корхона ва тармоқларда иқтисодий самарани умумий ҳисобга олиш зарурлигини белгилайди.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Битирув иши мавзусини назарий жихатдан ва битирув олди амалиёти маълумотларини иқтисодий – молиявий жихатдан таҳлил қилиб, “Жиззахтранс” ДАБда асосий ва айланма фойдалардан янада самаралироқ фойдаланиш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан ортиқча, фойдаланишга зарурат бўлмаган, ҳали тўлиқ эскириб улгармаган асосий фойдаларни бошқа корхоналарга ижарага бериш ёки сотиш йўли билан улардан қутилиш керак. Чунки, бу фойдаланилмаётган асосий фойдаларга ҳисобланадиган амортизация ажратмалари суммаси кўрсатилаётган хизмат таннарига қўшилиб харажатлар сўммаси кўпайтиради соф фойдани камайтиради.

Иккинчидан бекор туриб қолган ва маънавий эскирган асосий фойдаларга тезлаштирилган усулда амортизация ҳисоблаб, уларни тугатиш қийматида сотиш керак ва ўрнига замонавий, меҳнат унумдорлиги юқори асосий фойдалардан керагига сотиб олиб асосий фанлар тартибини янгилаш зарур.

Учунчидан асосий фанларни сменалик коэффицентини ошириш лозим. Жиззах вилояти шароитида асосий фойдалардан 1.5 сменада фойдаланса бўлди. Бунга талаб ҳам бор. Шунда асосий фойдалардан олинadиган самара ошади ва иш ўринлари кўпаяди. Натижада ҳам иқтисодий

самара олишига эришилади, ҳам ижтимоий муаммо ечимга ҳисса қўшилади яъни иш билан банд бўлиш кўпаяди.

Туртинчидан ишчи ва ходимлар меҳнат ҳақини имкони борича ошириш, мукофотлаш тизимини тугри ташкил қилиш, дебита рва кредитор қарзларини камайтириш ва ойлик маош ҳамда мукофотларни уз вақтида, кечиктирмасдан тулаб туришни йулга қуйиш лозим.

Айланма фондлардан унумли фойдаланиш учун

Биринчидан оқилона режалаштиришни йулга қуйиш лозим. Керагидан ортикча режалаштирилган айланма фондлар бирлашма кредиторлик қарзини қупайишига ва айланма фондлар айланувчанлигини чузилиб кетишига олиб келади. Натижада Самара пасаяди.

Иккинчидан бирлашма таркибидаги автокорхоналарда айланма фондларни талон – тарож (бензин, эҳтиёткислар) булишига йул қуймаслик керак.

Учунчидан айланма фондларнинг ҳақиқий миқдори нормаллаштирилган даражада булишига эришиш керак. Акс ҳолда, белгиланган ишларни уз вақтида бажариб бўлмайди иш тухтаб қолади ва даромад бой берилади.

Туртинчидан корхона ва ташкилотларга жисмоний шахсларга имкони борича арзон ва сифатли хизматни уз вақтида қурсата билиш керак. Шундагина айланма фондларни айланувчанлиги тезлашади ва қисқаради. Самара эса юқори бўлади.

Айланма фондларнинг айланиш тезлиги 4.8 кунга қўпайган. Бу албатта салбий ҳолат ҳисобланади. Чунки айланма фондлар йил давомида қанча қўп ва тез айланса, улардан олинadиган самара шунга юқори бўлади.

Юқоридаги таҳлил маълумотларини умумлаштириб “Жиззахтранс” ДАБда асосий ва айланма фондлардан фойдаланишга баҳо берадиган бўлсак, авто бирлашмада корхона фондларидан яъни активлардан фойдаланиш яхши йўлга қўйилган. Юқорида қайд қилинган қатор иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ўтган йилларга нисбатан ўсиш бор. Демак, авто бирлашмада

бошқарув ишлари, меҳнатни ташкил қилиш ва рағбатлантириш, бухгалтерия ҳисоботи маълумотларига таянган ҳолда бошқарув қарорларини қабул қилиш яхши йўлга қўйилган.

«Жиззахтранс» ДАБ да меҳнат унумдорлигини ошириш учун куйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ булади деб уйлайман.

Биринчидан автобирлашма ихтиёридаги барча асосий фондларнинг ишлаб чиқариш қувватидан Тула фойдаланиш лозим. Шунда курсатилган хизмат хажми купаяди ва олинадиган даромадлар миқдори ошади.

Иккинчидан айланма фондлар захираси нормаллаштирилган даражада бўлишига эришиши керак. Чунки автобирлашма ишини бир маромда узлуксиз давом этиши учун айланма фондлар етарли бўлиши шарт. Шубҳасиз бу тадбир ҳам меҳнат унумдорлиги даражасига бевосита таъсир килувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Учунчидан «Жиззахтранс» ДАБ га қарашли барча автокорхоналарда иш вақтида бекор туриб қолишга йул қуймаслик керак. Хар бир дақиқа даромад келтирадиган фойдали ишга сарфланиши лозим.

2.1. "ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ" ФАНИДАН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИНING КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

«Иқтисодиёт назарияси» фанининг долзарблиги ва аҳамияти

Ижтимоий-гуманитар фанлар ичида иқтисодиёт назарияси алоҳида ўрин тутди. Чунки ҳар доим инсоннинг ҳаёти иқтисодиёт билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва унинг асосида таъминлаб келинган. Шунингдек, иқтисодиётнинг муҳимлиги шундаки, у инсоннинг энг зарур моддий шароитини таъминлайди, яшаш учун шароит яратади. Иқтисодий жихатдан муваффақиятли ривожланаётган жамиятда тинчлик, тартиб ва барқарорлик ҳукм суради. Самарали иқтисодиёт тамойиллари ва қонунларини билиш эса инсонларда ўзига ишонч уйғотади, энг қийин иқтисодий жараёнларни таҳлил қилиш ва баҳолашга, шунингдек оптимал хўжалик қарорлари қабул қилишга имкон беради.

Иқтисодиёт назарияси фанини ўрганиш инсоннинг илмий дунёқараши ўзгаради, унинг интеллектуал ривожланишини рағбатлантиради, энг қизиқарли машғулотига айланади.

Иқтисодиёт назариясининг вазифаси - объектив иқтисодий жараёнларни ўрганиш асосида субъектлар ҳаракати моделларини оптималлаштиришдир. Фирма ёки корхонанинг маркетинг изланишларида ёки унинг иқтисодий стратегиясини белгилашда ва амалга оширишда турли моделлардан фойдаланиш истеъмолчиларнинг ўзгаришларга бўлган муносабатларини башорат қилишга ёки рақобатчиларнинг акс таъсирлари, хатти-ҳаракатларини маълум эҳтимоллик даражаси билан аниқлашга имкон беради.

Иқтисодиёт назарияси фанини мукаммал ўрганишнинг афзаллиги яна шу билан изоҳланадики, тўғри қарор қабул қилишда инсонлар доимо керакли ва ишончли назарий билимга ва маълумотга эга бўлиши зарур. Агар улар ўз билимларига эга бўлмаса тажриба ва хатоларидан келиб чиққан, ҳолда ўзига

кимматга тушган усулни қўллаши мумкин ёки бошқаларнинг тажрибаси, хатоларини ўрганиши мумкин, лекин иқтисодиёт назариясидан олган билимларига мурожаат қилса уларнинг иши анча енгиллашади, белгилаган стратегияси ва режаси аниқ бўлади.

Иқтисодиёт назарияси фани маълум бир объект ёки ходиса тўғрисида яхлит тасаввур берувчи билимлар тизими бўлиш билан инсонларда олдиндан кўра билиш, башорат қилиш, режалаштириш кўникмаларини ҳосил қилади, кўп хатолардан асрайди, ҳисоб-китоб қилишга ундайди. Иқтисодиёт назарияси фанини баҳолашда аниқ моделлар бўлмаслигини ёдда тутиш керак (модель соддалаштирилган математик шаклга солинган ғоя ва тасаввурдир). Шунинг учун иқтисодий моделларнинг аҳамияти уларнинг ҳаққонийлиги билан эмас, балки маълум бир иқтисодий ходисани ўрганиш ва тушунтиришда уни қўллашнинг имкониятлари билан аниқланади. Иқтисодиёт назарияси аниқ иқтисодий ва амалий фанларнинг асосини ташкил қилади. Унинг амалиёт билан боғлиқлиги эса аниқ иқтисодий фанлар орқали амалга ошириб келинади. Ўқиш жараёнида олинган бу билимлар эса ҳаётда ҳар бир инсон учун керак бўлади.

Иқтисодиёт назарияси асрлардан бери ҳар бир давлатнинг иқтисодий сиёсатини асослаб келган, унинг муваффақиятли ривожланишига сабаб бўлган.

Бозор иқтисодиётига ўтишни муваффақиятли амалга ошириш фан, маданиятни ривожлантириш, демократик давлат қуриш учун халқ онги, маънавиятини янада юқори босқичга кўтариш зарурдир.

«Иқтисодиётимизда эришилган натижалар негизида аввало бозор ислохотлари ва мамлакатни модернизация қилишнинг пухта ўйланган модели ва узоқ муддатга мўлжалланган дастурини босқичма-босқич амалга ошириш бўйича олиб борилаётган тизимли, изчил ва қатъий ҳаракатлар турганини кузатиш қийин эмас»¹. (¹ "Халқ сўзи" газетаси, № 29, 2006 йил 11 февраль.)

Иқтисодий ислохотларни ҳаётга самарали татбиқ этишнинг яна бир шарти иқтисодий таълим тизимини модернизациялашдир, иқтисодиёт соҳаси учун мутахассисларни шакллантириш механизминини яратишдир.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда таълим тизимидаги ислохотларнинг асосини шакллантирувчи қатор меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган ва амалга оширилиб келинмоқда. Булар асосида "Таълим тўғрисида"ги ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида"ги қонунлар алоҳида ўрин тутди. Бу қонунлардан келиб чиқадиган вазифа таълим дастурлари мазмунининг юқори сифатига эришиш ва янги педагогик технологияларни жорий қилишдир.

Илғор педагогик технологиялар дарс беришнинг интерфаол усулларини назарда тутди. Булар мунозара дарслари, иқтисодий музокаралар, ишбилармон ўйинлар, муаммоли ҳолатларни, кейс стабиларини ечиш ва ҳоказолардир. Ушбу усуллар талабаларнинг ижодий фаоллигини оширишда, иқтисодий масалаларни ҳал қилишда, муаммони ҳал қилишнинг энг мақбул йўлларини топишда ёрдам беради. Шунингдек, иқтисодиёт йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрлаш давлат таълим стандартини амалга оширишда амалий восита ҳисобланади.

Давлат таълим стандартида бакалаврнинг тайёргарлик даражасига қуйидаги талаблар қўйилган. **Бакалавр:**

- дунёқарашни кенгайтирувчи билимлар тизимига эга бўлиши, гуманитар ва социал-иқтисодий фанларнинг асосини, давлатнинг ҳозирги кундаги сиёсатининг долзарб масалаларини билиши, ижтимоий муаммо ва ҳодисаларни мустақил таҳлил қила олишга қодир бўлиши;

- мамлакатимиз тарихини билиши, миллий ғоя ва умуминсоний қадриятлар масалалари бўйича ўз нуқтаи-назарини илмий асослаш, миллий мустақиллик ғояси асосида фаол ҳаётий нуқтаи назарга эга бўлиши;

- табиат ва жамиятда содир бўладиган жараён ва ҳодисалар тўғрисида яхлит тасаввурга эга бўлиши, улардан ҳаётда ва касбий фаолиятида илмий асосланган ҳолда фойдалана олиши;

- инсоннинг инсонга, жамиятга, атроф-муҳитга нисбатан бўлган муносабатини бошқаришнинг ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларини билиш, касбий иш жараёнида уларни ҳисобга ола билиши;

- ахборотни тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш ва уни қўллаш усулларини

билиши, ўзининг касбий иш тажрибасига асосланган хулосалар чиқариши;

- мустақил равишда янги билимларни ўзлаштириши, ўз малакасини ошириши ва меҳнатини илмга асосланган ҳолда ташкиллаштириши;

- соғлом ҳаёт кечириш тарзининг муҳимлиги тўғрисида илмий тушунчаларга ва асосларга, жисмоний ривожланиш борасидаги билим ва малакаларга эга бўлиши;

- кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимида қўшимча касбий таълим олиши керак.

Иқтисодиёт назарияси ўқитувчиси доимо ўз педагогик маҳоратини ошириб, уни санъат даражасига етказиб бориши керак. Ўз фикрини тушунарли, кўргазмали ифодалай билиш, жаҳон ва мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги воқеаларга ўз муносабатини билдириши, таълим беришга ижодий ёндашувни ривожлантириб бориши керак.

Ўқитувчининг ижодий ёндашуви талаба томонидан иқтисодиёт назариясини ўрганишга ижодий ёндашувининг бевосита шартидир.

Одатдаги маъруза дарсларининг анъанавий тарзда, илғор педагогик усулларсиз олиб борилиши талабадан фаоллик талаб қилмайди. Дарсни ўзлаштириш ҳам осондай туюлади, фанга нисбатан қизиқиш уйғонмайди. Муаммоли ҳолатларнинг яратилиши, аниқ мисоллар ёрдамида иқтисодий масалаларнинг ечилиши, талабани фанга қизиқтириш, унинг фаоллигини ошириб, кенгроқ фикрлашга, мақсадга қараб интилишга, керакли билим ва кўникмалар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Республикамизда етакчи иқтисодчи олимлар томонидан бу соҳада муносиб ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Тошкент давлат иқтисодиёт университетида чоп этилаётган янги дарсликлар, ўқув қўлланмалар талаба ва ўқитувчиларнинг бу борадаги эҳтиёжларига қаратилган. Проф. Ш.Шодмонов ва доц.У.Ғафуровлар томонидан яратилган янги "Иқтисодиёт назарияси" фанидан таълим технологияси ҳам шулар жумласидандир. Унда ҳозирги замон иқтисодиёт назарияси билан боғлиқ кўп янгиликлар ўз аксини топган.

Мураккаб иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар тахлили чизмалар, график ва жадваллар орқали ифодаланган.

Шу билан бирга халқаро андозаларга мос келувчи мамлакатимиз келажаги бўлган ёшларнинг юқори иқтисодий таълим даражасини таъминлаш, бу вазифани сифатли, самарали, тушунарли амалга ошириш иқтисодиёт назарияси фанининг асосий услубий вазифаси ҳисобланади. Уни амалга ошириш ўқитиш жараёнини технологиялаштириш, таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва жорий қилишни зарур қилиб қўяди.

«Иқтисодиёт назарияси» фанидан маъруза ва семинар машғулоти мавзуларининг соатлар

бўйича тақсимоти жадвали

№	Мавзуларнинг номи	Аудитория соатлари	
		Маъруза соати	Семинар машғулоти
I бўлим. Иқтисодий ривожланишнинг умумий асослари			
1	«Иқтисодиёт назарияси» фанининг предмети ва билиш усуллари	4	4
2	Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг натижалари	2	2
3	Ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва мулкчилик муносабатлари	2	2
4	Товар-пул муносабатлари ривожланиши бозор иқтисодиёти шаклланиши ва амал қилишининг асосидир	2	2
II бўлим. Бозор иқтисодиёти назарияси			
5	Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва амал қилиши	2	
6	Бозор иқтисодиётига ўтиш даври ва унинг Ўзбекистондаги хусусиятлари	2	2
7	Талаб ва таклиф назарияси. Бозор мувозанати	2	2
8	Рақобат ва монополия	2	
9	Нархнинг моҳияти ва шаклланиш хусусияти	2	2
10	Тадбиркорлик фаолияти ва унинг шакллари. Тадбиркорлик капитали ва унинг айланиши	2	4
11	Корхона (фирма) харажатлари ва фойдаси	2	
12	Иш ҳақи ва меҳнат муносабатлари	2	2
13	Аграр муносабатлар ва агробизнес	2	2
III бўлим. Миллий иқтисодиёт (макроиқтисодиёт)нинг амал қилиши ва ривожланиш қонуниятлари			
14	Миллий иқтисодиёт ва унинг макроиқтисодий ўлчамлари. Ялпи миллий маҳсулот ва унинг ҳаракат шакллари	2	2
15	Ялпи талаб ва ялпи таклиф	2	2
16	Истеъмол, жамғарма ва инвестициялар	2	2
17	Иқтисодий ўсиш ва миллий бойлик	2	2
18	Миллий иқтисодиётнинг нисбатлари ва мувозанати	2	
19	Иқтисодиётнинг циклиги ва макроиқтисодий беқарорлик	2	2
20	Ялпи ишчи кучи, унинг бандлиги ва ишсизлик	2	2
21	Молия тизими ва молиявий сиёсат	2	2
22	Пул-кредит тизими. Банклар ва уларнинг бозор иқтисодиётидаги роли	2	2
23	Бозор иқтисодиётини тартибга солишда давлатнинг иқтисодий роли	2	2

24	Аҳоли даромадлари ва давлатнинг ижтимоий сиёсати	2	2
IV бўлим. Жаҳон хўжалиги			
25	Жаҳон хўжалиги ва унинг эволюцияси	2	
26	Халқаро иқтисодий интеграция ва Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши	2	2
27	Жаҳон бозори. Халқаро валюта-кредит муносабатлари	2	2
Жами:		56	58

Битирув малакавий иши учун берилган мавзунинг ўз ичига олган мавзунинг мазмуни

2-мавзу. Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг натижалари

Иқтисодий фаолият ва унинг турлари. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни ва унинг иқтисодий асослари. Ишлаб чиқариш жараёни товарлар ва хизматлар ҳажмининг кўпайиши ва қийматнинг ўсиш жараёнларининг бирлигидан иборат эканлиги. Ишлаб чиқаришнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ўзаро боғлиқлиги. Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг туркумланишига турлича ёндашув. Ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирининг ўрнини босиши. Ишлаб чиқариш омилларидан тежамкорлик билан фойдаланиш. Вақтни тежаш қонуни. Меҳнат унумдорлиги ва унга таъсир қилувчи омиллар. Ишлаб чиқариш функцияси. Қўшилган меҳнат ва капитал унумдорлигининг пасайиб, қўшимча харажатларнинг ўсиб бориши қонуни.

Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари. Ялпи маҳсулот. Оралиқ маҳсулот, қўшилган маҳсулот, соф маҳсулот. Зарурий ва қўшимча маҳсулот. Қўшимча маҳсулот нормаси ва массаси. Қўшимча маҳсулотнинг зарурлиги ва аҳамияти.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги тушунчаси ва унинг кўрсаткичлари. ФТТ ва ишлаб чиқариш имкониятлари чегарасининг кенгайиши ҳамда такомиллашиши.

Ўзбекистон иқтисодий ресурслари имкониятларини (захираларини) умумий баҳолаш ва ундан тежаб фойдаланиш муаммолари.

**"Иқтисодиёт назарияси" фани бўйича маъруза ва семинар
машғулотларида таълим технологияларини ишлаб чиқишнинг
концептуал асослари**

Таълим технологияси инсонийлик тамойилларига таянади. Фалсафа, педагогика ва психологияда бу йўналишнинг ўзига хослиги талабанинг индивидуаллигига алоҳида эътибор бериш орқали намоён бўлади.

Шулардан келиб чиққан ҳолда "Иқтисодий назарияси" курсининг таълим технологияларини лойиҳалаштиришда қуйидаги асосий концептуал ёндашувларга эътибор бериш керак.

Таълимнинг шахсга йўналтирилганлиги. Ўз моҳиятига кўра бу йўналиш таълим жараёнидаги барча иштирокчиларнинг тўлақонли ривожланишини кўзда тутди. Бу эса Давлат таълим стандарти талабларига риоя қилган ҳолда ўқувчининг интеллектуал ривожланиши даражасига йўналтирилиб қолмай, унингнинг руҳий-касбий ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олишни ҳам англатади.

- **Тизимли ёндашув.** Таълим технологияси тизимнинг барча белгиларини ўзида мужассам қилиши зарур: жараённинг мантиқийлиги, ундаги қисмларнинг ўзаро алоқадорлиги, яхлитлиги.

- **Амалий ёндашув.** Шахсда иш юритиш хусусиятларини шакллантиришга таълим жараёнини йўналтириш; ўқувчи фаолиятини фаоллаштириш ва интенсивлаштириш, ўқув жараёнида унинг барча лаёқати ва имкониятларини, синчковлиги ва ташаббускорлигини ишга солишни шарт қилиб қўяди.

- **Диалогик ёндашув.** Таълим жараёнидаги иштирокчи субъектларнинг психологик бирлиги ва ўзаро ҳамкорлигини яратиш заруратини белгилайди. Натижада эса, шахснинг ижодий фаоллиги ва тақдирот кучаяди.

- **Ҳамкорликдаги таълимни ташкил этиш.** Демократия, тенглик, субъектлар муносабатида ўқитувчи ва ўқувчининг тенглиги, мақсадини ва фаолият мазмунини биргаликда аниқлашни кўзда тутди.

- **Муаммоли ёндашув.** Таълим жараёнини муаммоли ҳолатлар орқали

намойиш қилиш асосида ўқувчи билан биргаликдаги ҳамкорликни фаоллаштириш усулларидан биридир. Бу жараёнда илмий билишнинг объектив зиддиятларини аниқлаш ва уларни ҳал қилишнинг диалектик тафаккурни ривожлантириш ва уларни амалий фаолиятда ижодий равишда қўллаш таъминланади.

- **Ахборот беришнинг энг янги восита ва усулларидан фойдаланиш,** яъни ўқув жараёнига компьютер ва ахборот технологияларини жалб қилиш.

Юқоридаги концептуал ёндашув ва "Иқтисодиёт назарияси" фанининг таркиби, мазмуни, ўқув ахборот ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ўқитишнинг қуйидаги усул ва воситалари танлаб олинди.

- **Ўқитиш усуллари ва техникаси:** мулоқот, кейс стади, муаммоли усул, ўргатувчи ўйинлар, "ақлий хужум", инсерт, "Биргаликда ўрганамиз", пинборд, маъруза (кириш маърузаси, визуал маъруза, тематик, маъруза-конференция, аниқ ҳолатларни ечиш, аввалдан режалаштирилган хатоли, шарҳловчи, якуний).

- **Ўқитишни ташкил қилиш шакллари:** фронтал, коллектив, гуруҳий, диалог, полилог ва ўзаро ҳамкорликка асосланган.

- **Ўқитиш воситалари:** одатдаги ўқитиш воситалари (дарслик, маъруза матни, таянч конспекти, кодоскоп)дан ташқари график органайзерлар, компьютер ва ахборот технологиялари.

- **Ўзаро алоқа воситалари:** назорат натижаларининг таҳлили асосида ўқитишнинг диагностикаси (ташхиси).

- **Бошқаришнинг усули ва воситалари.** Ўқув машғулотини технологик карта кўринишида режалаштириш ўқув машғулотининг босқичларини белгилаб, қўйилган мақсадга эришишда ўқувчи ва ўқитувчининг ҳамкорликдаги фаолиятини талабаларнинг аудиториядан ташқари мустақил ишларини аниқлаб беради.

- **Мониторинг ва баҳолаш.** Ўқув машғулоти ва бутун курс давомида ўқитиш натижаларини кузатиб бориш, ўқувчи фаолиятини ҳар бир машғулоти ва йил давомида рейтинг асосида баҳолаш.

Республикамизда амалга оширилаётган таълим соҳасидаги туб ислохотлар мамлакатимиз тараққиётининг таълим олиш ҳисобланади «Таълим тўғрисида»ги ва «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури тўғрисида»ги қонун асосида лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ташкил этилганлиги замон талабларига жавоб бера оладиган ўқув дастурлари, ўқув қўлланмалари ва дарсликлар яратишни талаб қилади.

Дастурни тузишдан мақсад ўқувчиларнинг иқтисодий фикрлай олиш қобилиятини шакллантириш ҳамда ривожлантиришдан иборат.

Иқтисодиёт асослари фанининг мавзуси, вазифалари иқтисодий ходисаларни билиш жараёни, унда қўлланиладиган услублар, иқтисодиёт асослари фанининг вазифалари, моҳиятини очиқ беради.

Шунингдек, ишлаб чиқариш жараёни ва унинг асосий уч омиллари, иқтисодий мазмуни, иқтисодий тизимининг элементлари ва турлари, унинг негизини ташкил этувчи муносабатлар, уларнинг шакл ва турлари, товар-пул муносабатлари, мулкчилик муносабатлари ва хусусийлаштириш ва бошқаларни кўриб чиқилади.

Ҳозирги даврда дунё мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ўзининг маъно-мазмуни жиҳатидан олдинги босқичлардан кескин фарқ қилади. Бунда энг асосий ва муҳим жиҳат – миллий иқтисодиётларнинг тобора интеграциялашуви ва глобаллашувининг кучайиб боришидир. Айни пайтда бу жараёнлар халқаро майдондаги рақобатнинг ҳам кескинлашувига, ҳар бир мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашининг кучайишига ҳам таъсир кўрсатади.

Бироқ, ўз ўрнида таъкидлаш лозимки, жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув ва глобаллашувнинг ижобий томонлари билан бир қаторда маълум зиддиятли жиҳатлари ҳам мавжуд. Жумладан, турли мамлакатлардаги иқтисодий ривожланишнинг бир текисда бормаслиги, дунё мамлакатлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жиҳатидан тафовутнинг, экологик таҳдидларнинг кучайиб бориши, турли мамлакатларда аҳоли сони ўзгаришининг кескин фарқланиши каби ҳолатлар

жаҳон ҳўжалигининг яхлит тизим сифатида барқарор ривожланишига тўсқинлик қилади. Шунингдек, мазкур жараёнларнинг яна бир хусусиятли жиҳати -жаҳоннинг бир мамлакатада рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ларзаларнинг муқаррар равишда бошқа мамлакатларга ҳам ўз таъсирини ўтказиш ҳисобланади. Сўнгги пайтларда дунёнинг қатор мамлакатлари бошидан кечираётган тармоқлараро ва тармоқлар ичида содир бўлаётган инқирозлар ҳам айнан шу маънода глобллашув жараёнларининг салбий оқибати сифатида намоён бўлади. Табиийки, бундай инқирозлар таъсири жаҳон ҳамжамиятининг аъзоси сифатида республикамиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ҳам четлаб ўтмайди.

Мамлакат иқтисодиётини ривожланишида ижобий натижаларга эришиш, унинг самарадорлигини ошириш бир қатор омилларга, хусусан: мамлакатимизнинг рақобатдошлигини оширишни таъминлаш учун иқтисодиётни таркибий ўзгартириш жараёнларини чуқурлаштириш сиёсатини давом эттириш; асосий етакчи соҳаларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, транспорт ва инфратузилма коммуникацияларини ривожлантиришга қаратилган стратегик аҳамиятга молик лойиҳаларни амалга ошириш учун фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш; корхона ва ташкилотларда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва бошқариш фаолиятини замонавий талаблар асосида ташкил этилишига бевосита боғлиқ.

Шунингдек, мазкур дастурда киритилган мавзуларда тадбиркорлик, хусусийлаштириш, уни ташкил этиш шакллари, эҳтиёжни қондириш воситаси ва уни қондириш учун ноз-неъматларни ишлаб чиқариш, бунинг учун иқтисодий ўсишнинг зарурлиги ва мақсади, омиллари, моделлари ва шу каби иқтисодий долзарб масалалар ҳар томонлама ўрганилади. Дастурда мавзулар бўйича адабиётлар рўйхати тавсия этилган бўлиб, ушбу дастур 9-синф базаси ҳажмида таълим олаётган барча мутахассислик талабаларини ўқитиш жараёнида фойдаланишга мўлжалланган.

2.2. “Корхонанинг меҳнат унумдорлиги” мавзуси бўйича дарс ишланмаси

2-мавзу. Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг натижалари.

2.1. Маъруза машғулотининг ўқитиш технологияси

Вақти - 2 соат	Талабалар сони: 30-60 нафар
Ўқув машғулотининг шакли	Ахборот, визуал маъруза.
Маъруза машғулотининг режаси	1. Ишлаб чиқариш омиллари ва унинг таркиби. 2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни. 3. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари. 4. Ишлаб чиқариш имкониятлари ва унинг чегараси. 5. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари.
Ўқув машғулотининг мақсади: ишлаб чиқариш жараёни ва унинг омиллари тўғрисидаги билимларни чуқурлаштириш, уларга тааллуқли турли назарияларни таҳлил қилиш.	
Педагогик вазифалар: -ишлаб чиқариш жараёнининг моҳиятини очиб бериш; -ишлаб чиқариш омилларига тавсиф бериш шу ҳақидаги турли назариялар билан таништириш; -ишлаб чиқариш имкониятлари чизиғининг моҳиятини очиб бериш ва уни ишлаб чиқариш самарадорлиги билан боғлиқ ҳолда тушунтириш.	Ўқув фаолиятининг натижалари: Талабалар: - ишлаб чиқариш омилларини тавсифлайдилар; - ишлаб чиқариш натижалари тавсифлайдилар; - ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиғининг моҳияти тўғрисида тасаввур ҳосил қиладилар; - ишлаб чиқариш функциясини аниқлайдилар.
Ўқитиш услуби ва техникаси	Маъруза, муаммоли ҳолатларни ечиш, синквейн, УТВ/КТ, блиц-сўров, график органайзер: кластер, концептуал жадвал.
Ўқитиш воситалари	Проектор, тарқатма материал, график органайзерлар, доска, бўр
Ўқитиш шакли	Индивидуал, фронтал, умумжамоа ва жуфтликда ишлаш
Ўқитиш шароитлари	Проектор ва компьютер билан таъминланган аудитория

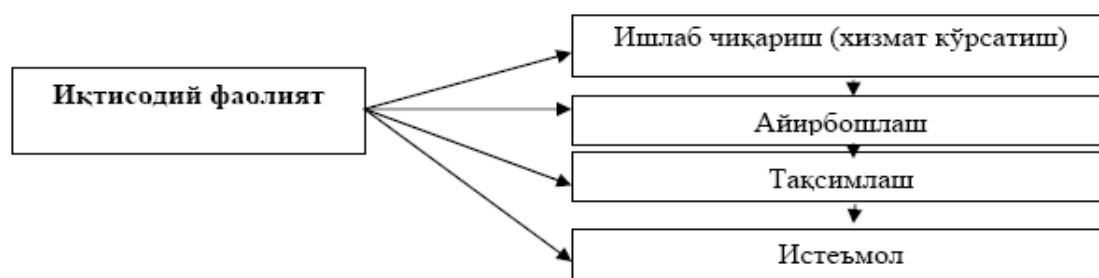
Маъруза машғулотининг технологик картаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчининг	Талабанинг
1-босқич. Кириш (5 мин.)	1.1. Мавзу, мақсад ва режалаштирилган ўқув натижаларини эълон қилади. 1.2. Режа ва муаммоли ҳолатларни ифодаловчи саволларни экранга чиқаради.	1.1. Эшитадилар, ёзиб оладилар. 1.2. Эътибор берадилар.
2-босқич. Билимларни фаоллаштириш (10 мин.)	2.1. Асосий категория ва тушунчаларни ва маъруза охирида ечиладиган масалаларни намоиш қилади. 2.2. Ўқув фаолиятини баҳолаш мезонлари маълум қилинади.	2.1. Аниқлик киритадилар. Саволлар беради
3-босқич. Асосий (55 мин.)	3.1. Қуйидаги саволни ўртага ташлайди: Айтингчи, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида қандай омиллар иштирок этади? Ана шу савол бўйича билимларни мустаҳкамлаш учун "Синквейн" усулидан фойдаланган ҳолда (10-илова) ҳар бир омилга таъриф беради. Ишлаб чиқриш омилларини акс эттирувчи чизмани намоиш қилади. Ишлаб чиқариш омилларини туркумларга ажратади. 3.2. Ишлаб чиқариш жараёнининг моҳияти билан таништиради, меҳнат жараёнига таъриф беради. - моддий ишлаб чиқариш; - номоддий (хизмат кўрсатиш соҳаси); - биринчи бўлинма; - иккинчи бўлинмалар таркибини тушунтиради. 3.3. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларига таъриф беради. Зарурий маҳсулот, қўшимча маҳсулот, соф маҳсулотнинг мазмунини тушунтиради. Ишлаб чиқариш функциясининг мазмунини ва формуласини тушунтиради. Умумий маҳсулот, ўртача маҳсулот, сўнгги қўшилган маҳсулот категорияларининг мазмунини ёритади	3.1. Омилларни санайди. Таърифларни ёзиб оладилар. Ишлаб чиқариш омилларини туркумлайди. 3.2. Ёзиб оладилар, муҳокама қиладилар Гуруҳлаш мезонини тушунтирадилар. Ёзадилар.
4-босқич. Якуний (10 мин.)	4.1. Мавзуга хулоса ясайди. Ўқув жараёнида фаол иштирок этган талабаларни рағбатлантиради. 4.2. Мустақил ишлаш ва назарий билимларни мустаҳкамлаш учун саволарни беради: меҳнат, ишчи кучи, ишлаб чиқариш воситаси, меҳнат предмети категорияларига "Синквейн" мисоли ёрдамида таъриф беришни топширади.	4.1. Эшитади. Аниқлаштиради. 4.2. Топширикни ёзиб оладилар.

Визуал материаллар.

1-илова.

Иқтисодий фаолият кишилар ҳаётининг асосини ташкил қилиб, ҳаётининг неъматлар ва бойликларни такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларини камраб олган.

2-илова.

Ишлаб чиқариш тўшунчаси

Ишлаб чиқариш – иқтисодий неъматларни яратиш жараёни

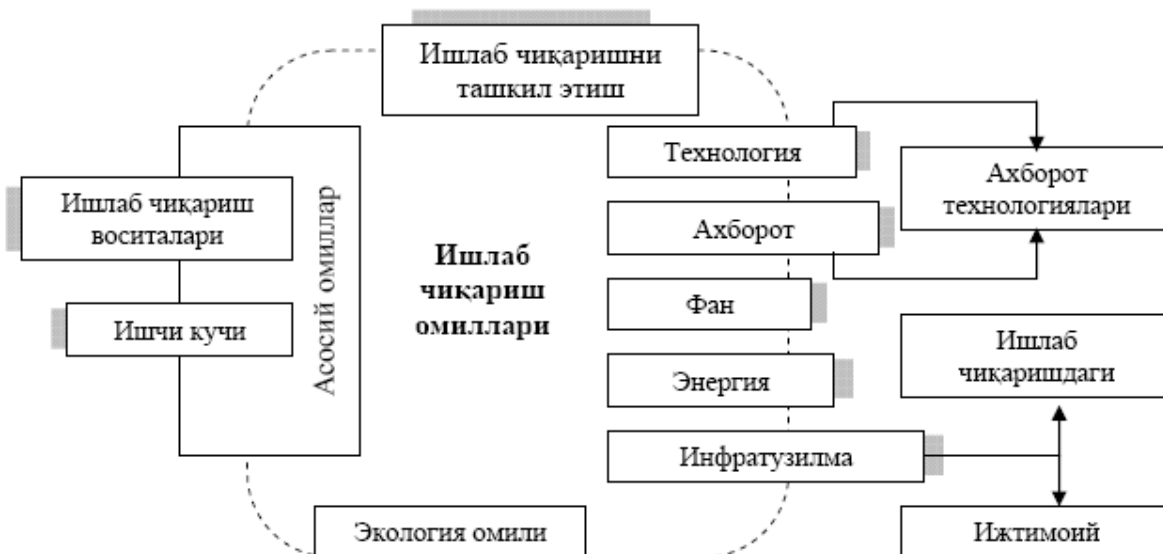
Тор маънодаги ишлаб чиқариш – маълум давр мобайнида моддий ва маънавий неъматларни яратиш жараёни.

Кенг маънодаги ишлаб чиқариш – маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишнинг узлуксиз янгиланувчи жараёни сифатида олинган ижтимоий такрор ишлаб чиқариш.

Ишлаб чиқариш жараёни – фойдали товар ва хизматларнинг ҳажми ортиши ва қиймати ошиши жараёни йиғиндиси. Ҳар қандай иқтисодий тизимда ҳўжалик юритишнинг натижаси ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳисобланади.

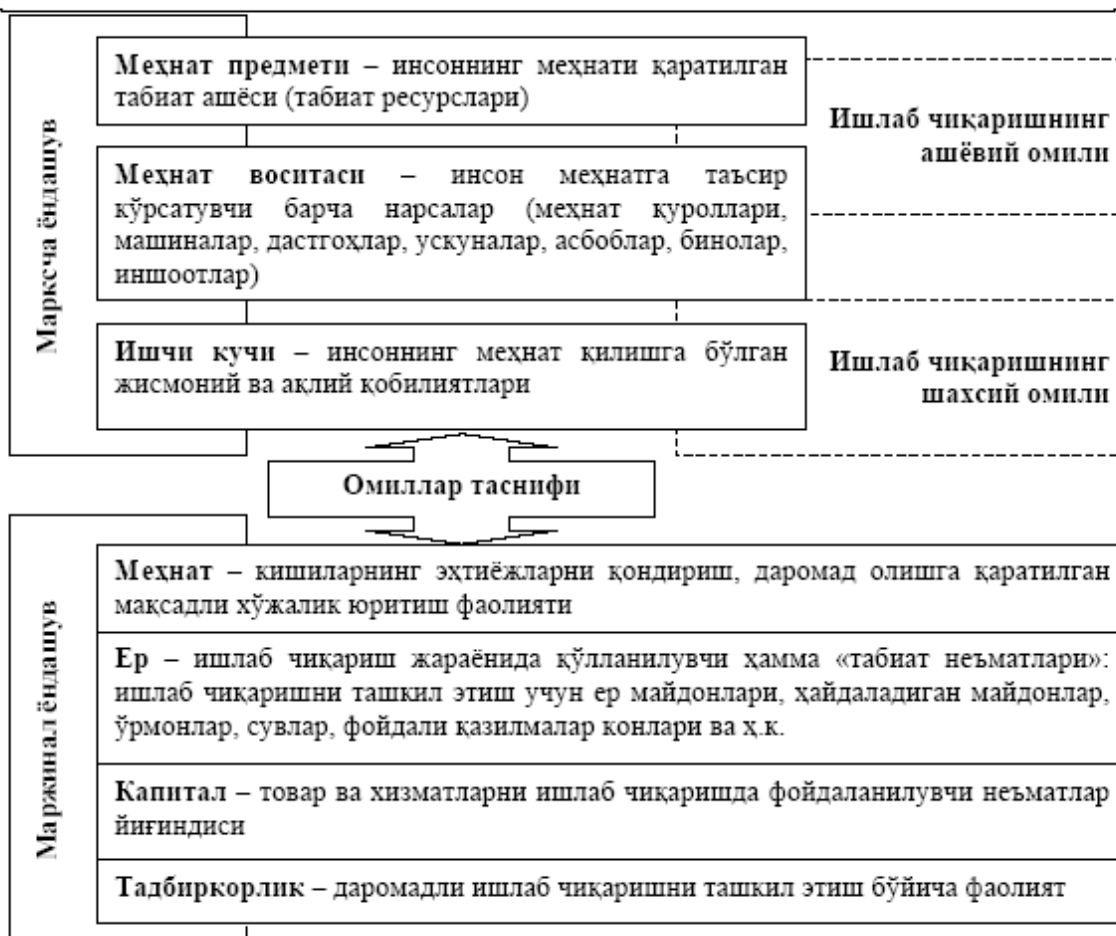
Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим кўрсаткичи унинг *самарадорлиги* ҳисобланади. У ишлаб чиқариш натижаларининг харажатларга нисбати орқали аниқланади.

Замонавий ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари

Ишлаб чиқариш омиллари – иқтисодий неъматларни ишлаб чиқариш учун кишилар томонидан фойдаланилувчи ресурслар

Ишлаб чиқариш омиллари тизимида меҳнат

Меҳнат – инсоннинг бирор-бир фойдали натижага эришиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун табиат неъматларини ўзгартиш ва мослаштиришга қаритилган мақсадли фаолияти. Ишчи кучи меҳнат жараёнида сотилади.

Меҳнат қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида тавсифланади:

иш вақти (иш куни) – инсон меҳнат қиладиган давр;

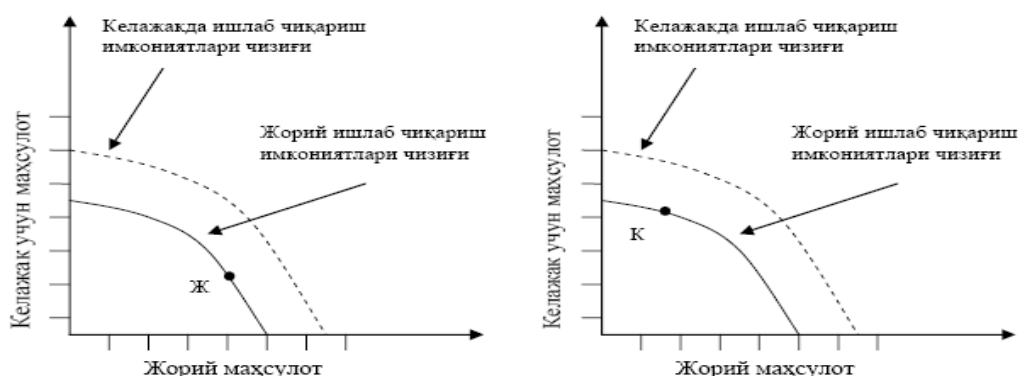
- *интенсивлик*- меҳнатнинг шиддати, у вақт бирлигида жисмоний ва ақлий қувватни сарфлаш даражаси ёрдамида аниқланади;

- *маҳсулдорлик* – вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори.

Замонавий ишлаб чиқариш тузилмаси

Ишлаб чиқариш имкониятлари – бу маълум даврда, маълум ресурс ва технологиялар даражасида, ресурслардан тўлиқ фойдаланган ҳолда бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган товар ва хизматларнинг (уларнинг маълум йиғиндисини) юқори даражадаги миқдори

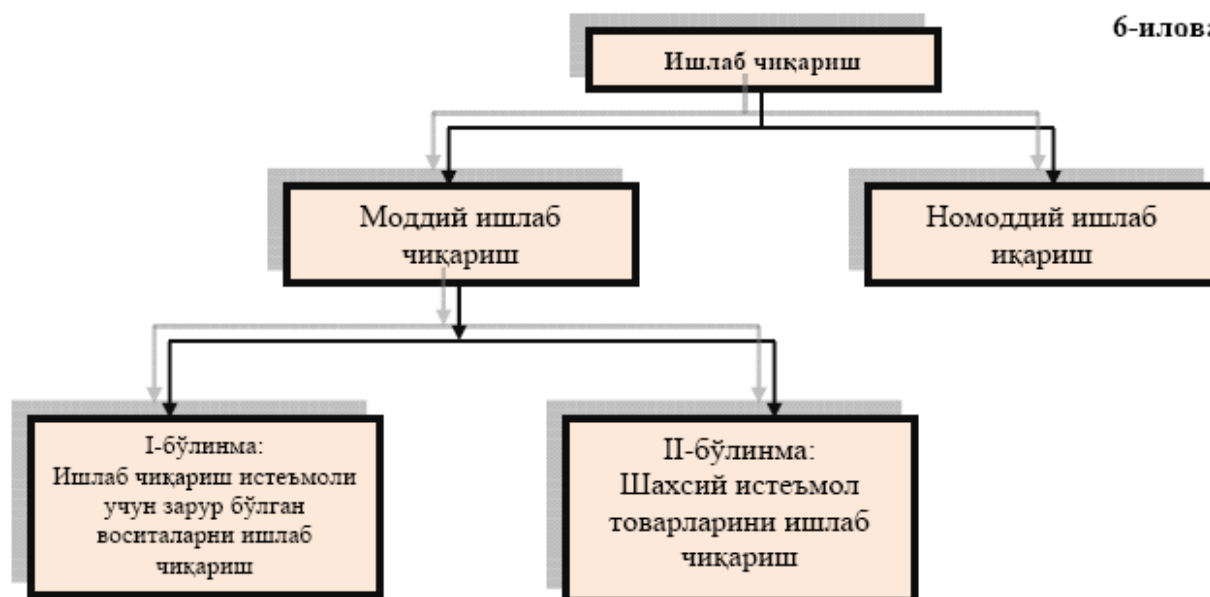
Жорий ишлаб чиқариш тузилмасини танлаш ва ишлаб чиқариш имкониятлари

Ишлаб чиқариш имкониятлари чегараси – иқтисодий модель бўлиб, мамлакат, фирма ёки алоҳида ишлаб чиқарувчининг ишлаб чиқариш имкониятларини намоён этиди.

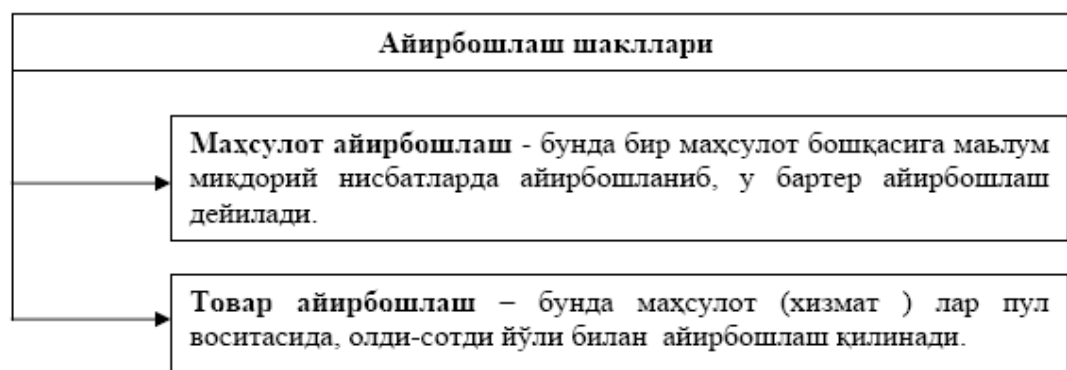
Ишлаб чиқаришнинг бирор-бир муқобилини олдиндан танлаш жамиятнинг эртанги ишлаб чиқариш имкониятларига таъсир этади.

Техникавий тараққиётга ижобий таъсир этувчи ишлаб чиқариш тузилмасини танлаш орқали юқори иқтисодий ўсишга эришиш таъминланади.

6-илова.

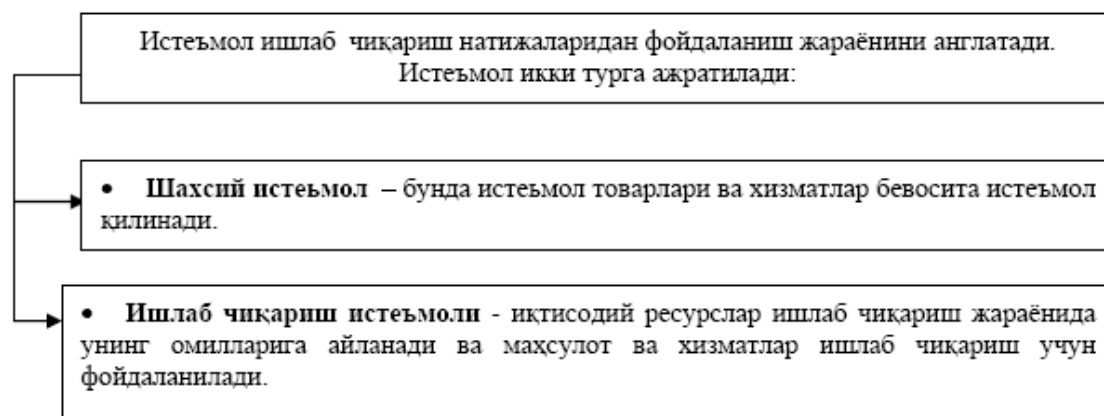

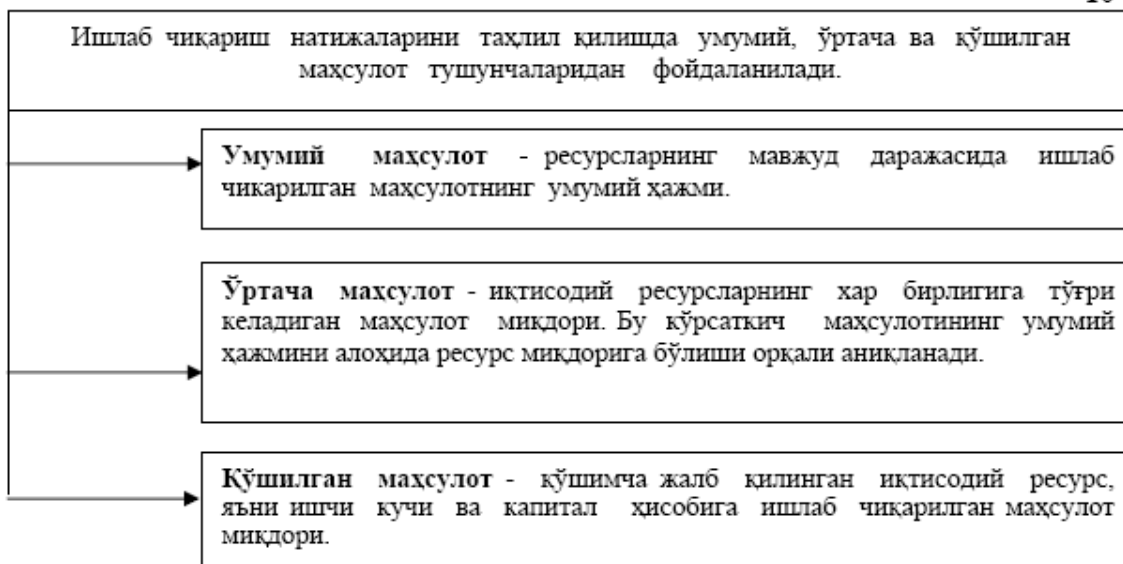
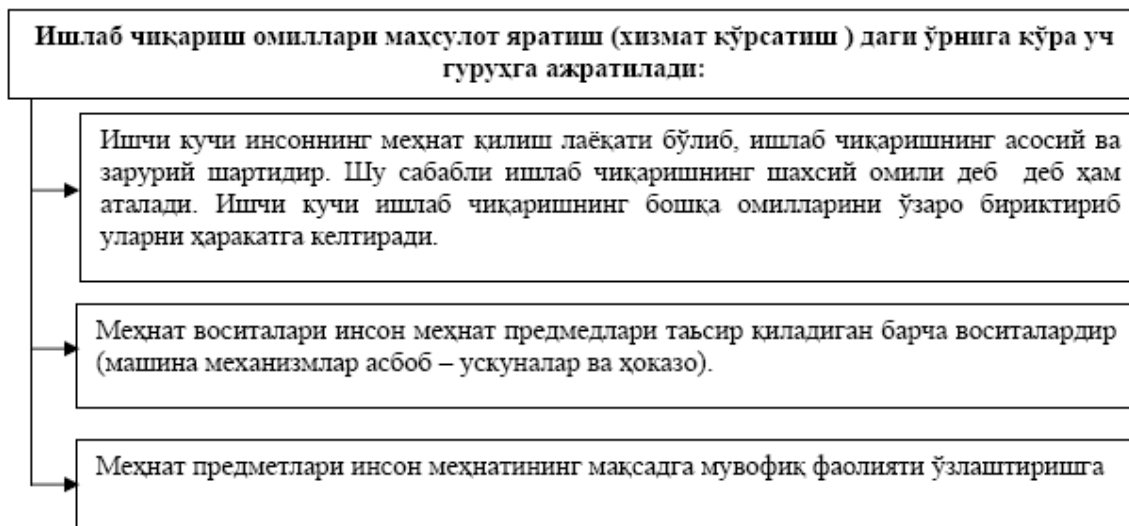
7-илова.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот ва иқтисодий ресурслар тақсимлаш жараёнидан ўтади. Маҳсулот тақсимланиши натижасида ундаги ишлаб чиқарувчилар, мулк ва ресурс эгалари ҳамда давлат улуши аниқланади. Иқтисодий ресурслар мамлакат ҳудудлари ва корхоналари ўртасида уларга бўлган талабни ҳисобга олган ҳолда тақсимланилади.

8-илова.

"Синквейн" (5 қатор) техникаси

Мақсад - категорияга характеристика бериш

Синквейн схемаси:

1-қатор - тушунча;

2-қатор - тушунчани тавсифловчи 2 сифат;

3-қатор - ушбу тушунча вазифалари тўғрисидаги 3 та феъл;

4-қатор - ушбу тушунча моҳияти тўғрисидаги 4 сўздан иборат сўз бирикмаси;

5-қатор - ушбу тушунча синоними.

2.2. Семинар машғулотининг ўқитиш технологияси

Вақти — 2 соат	Талабалар сони 25-30 нафар
Ўқув машғулотининг шакли	Мунозарали семинар
Семинар машғулоти режаси	1. Иқтисодий фаолият ва ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни. 2. Ишлаб чиқариш омиллари, уларнинг таркиби, ўзаро боғлиқлиги ва бириктиш усуллари. 3. Меҳнат унумдорлиги ва унга таъсир қилувчи омиллар. Вақтни тежаш қонуни. 4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари. Ялпи ва ички миллий маҳсулот. 5. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари. 6. Ишлаб чиқариш функцияси. Ишлаб чиқариш имкониятилари ва унинг ўсиши.
Ўқув машғулотининг мақсади: ишлаб чиқариш жараёни ва унинг натижалари борасидаги билимларни мустаҳкамлаш ва чуқурлаштириш.	
<i>Педагогик вазифалар:</i> - мавзу бўйича билимларни тизимлаштириш, мустаҳкамлаш; - дарслик билан ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш; - иқтисодий ахборотларни таҳлил қилиш ва ўз фикрини ифодалаш кўникмаларини ривожлантириш.	<i>Ўқув фаолиятининг натижалари:</i> Талаба: - мавзудаги асосий тушунчалар, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш категорияларининг мазмунини ёрита олади; - уларни гурухлай олади, тизимлаштиради, ишлаб чиқариш омиллари ва ресурсларини фарқлай олади; - ишлаб чиқариш натижалари тўғрисида аниқ билимга эга бўлади.
Ўқитиш услуби ва техникаси	Мунозарали семинар, суҳбат, ақлий ҳужум.
Ўқитиш шакли	Жамоада ва гурухларда ишлаш.
Ўқитиш воситалари	Маъруза матнлари, проектор, маркер, скоч, А32 Ф қоғоз, конспектлар
Ўқитиш шароитлари	Гурухларда ишлашга мўлжалланган аудитория

Семинар машғулотининг технологик картаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	Талаба
1-босқич. Кириш (10 мин.)	1.1. Мавзуни, мақсади, режадаги ўқув натижаларини эълон қилади, уларнинг аҳамиятини ва долзарблигини асослайди. 1.2. Семинар мунозара тарзида ўтишини эълон қилади. 1.3. Билимларни фаоллаштириш мақсадида "Сиз қандай янги иқтисодий атамалар билан танишдингиз?" саволи билан мурожаат қилади. 1.4. Мунозара қоидаларини эслатади	Мавзуни ёзадилар ва саволларга жавоб берадилар
2-босқич. Асосий (60 мин.)	2.1. Талабаларни мунозара саволлари билан таништиради - ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни қандай? - ишлаб чиқариш омилларининг мазмуни ва таркибини биласизми? - меҳнат унумдорлиги нима? - ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларини айта оласизми? 2.2. Талабалар мунозарасини ташкил этади. Ҳар бир жавобнинг мазмунига ва мантикийлигига эътибор беради. Саволлар беришни таклиф этади. Турли нуқтаи назарлар тингланади ва умумлаштиради. Ҳар бир савол муҳокамаси умумий хулоса билан тугайди. 2.3. Талабаларнинг қўшимча саволларига жавоб беради	2.1. Эшитадилар ва жавобларни тайёрлайдилар. 2.2. Талабалар саволларга ўз нуқтаи назарларини билдирадилар, қўшимчалар қиладилар ва саволлар берадилар.
3-босқич. Якуний (10 мин.)	3.1. Семинар машғулотини якунлайди, саволлар бўйича хулосалар чиқаради, мунозара иштирокчиларини баҳолайди. 3.2. Мустақил иш учун вазифа беради. (Мавзу бўйича масалалар)	Эшитадилар. Хулосаларни ёзиб оладилар. Топшириқни оладилар.

Мунозара қатнашчиларига эслатма

1. Мунозара муносабатлар йиғиндиси эмас, балки муаммо ечими услубиятидан иборат.
2. Кўп гапирмасдан, бошқаларнинг сўзлашига имкон бер.
3. Мақсадга эришиш йўлида хиссиётларини жиловлаб, батафсил ўйлаган ҳолда сўзла.
4. Рақибларнинг вазиятини ўрганиб, уларга ҳурмат билан мурожаат қил.
5. Рақибларнинг томонидан айтилган фикрларга танқидий ва мулоҳазали ёндаш.
6. Мунозара предмети бўйича четга чиқмаган ҳолда тўғри ёндашиб гапир.

Муаммоли семинарнинг бошқарув дастаклари

Бошловчи барча вазифаларни ўзига олади - мунозара босқичларини бошқариш, жавобларнинг асосланиши ва тўғрилигини тасдиқлаш, қўлланган термин ва тушунчаларни аниқлаш, муносабатларни тўғри қўллаш ва бошқалар. Тақдимотларнинг тақсимотини тўғри бошқариш.

Тақризчи - томонларнинг маърузаларини йўналишлар бўйича белгилаш ва тўлиқ характерда баҳолаш: долзарблиги, илмий жиҳати, мантиқийлиги ва масалаларнинг аниқ қўйилганлиги, хулосаларнинг аниқ кўрсатилиши.

Рақиб - қабул қилинган тадқиқот ўртасида рақобатчилик жараёнини шакллантиради. У фақатгина маърузачининг асосий ҳолатини танқид қилиш эмас, шу билан биргаликда, унинг айтган фикрларидан заиф ёки ҳато томонларини топиш ҳамда ўзининг ҳал қилувчи фикрларини таклиф қилиши ҳам мумкин.

Эксперт - барча мунозараларнинг, жумладан, мунозара қатнашчилари томонидан айтилган фикрларнинг, қилинган хулосаларнинг, таклиф ва гипотезаларнинг махсулдорлигини баҳолайди.

Мунозара регламентини ўтказиш тартиби

1. Бошловчи маъруза мавзуси ва маърузачиларнинг тақдимотларини эълон қилади.
2. Маъруза 5 минут давом этади.
3. Тақризчи - 2 минут.
4. Рақиб - маъруза мавзуси бўйича фикрларини 1-3 минут тақдим этади.
5. Жамоавий муҳокама – 5-10 минут.

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари (балларда)	Мунозара иштирокчилари			
	Маърузачилар (Ф.И.Ш.)			
	1	2	3	4
Маърузанинг мазмуни (2,5):				
- мавзуга мос келиши (1,5);				
- мантикийлик, аниқлик (0,5);				
- хулосаларни қисқалиги (0,5);				
Инфромацион технологиялардан фойдаланганлиги (кўргазмалилик) - (0,9).				
Регламент (0,6)				
Жами (4,0)				
	Такризчилар (Ф.И.Ш.)			
Маърузанинг тавсифи (3,0)				
- маърузанинг кучли томонлари аниқлаш (1,2)				
- маърузанинг заиф томонлари аниқлаш (1,2)				
Регламент (0,6)				
Жами (3,0)				
	Оппонентлар, иштирокчилар (Ф.И.Ш.)			
Саволлар:				
- ҳар бири учун (0,3)				
Қўшимча				
- ҳар бири учун (0,3)				
- моҳияти бўйича (0,3)				
Жами (3,0)				

**3-илова. Муҳокама ва хулосаларни шакллантириш учун саволлар
Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги.**

1. «Моддий» ва «номоддий» ишлаб чиқариш тушунчаларининг иқтисодий моҳияти нимада?
2. Ушбу иқтисодий категорияларни пайдо бўлишига нималар таъсир кўрсатади?
3. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги қандай?

**Ўзбекистоннинг ресурс потенциали ва улардан самарали
фойдаланиш муаммолари.**

1. Ўзбекистоннинг ресурс потенциалини қандай тавсифлаш мумкин?
2. Ишлаб чиқариш жараёнида ресурс потенциалидан самарали фойдаланишнинг моҳияти нимада?
3. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг ресурс потенциалидан самарали фойдаланишнинг қандай муаммолари мавжуд?

Меҳнат унумдорлиги иқтисодий ўсиш омили сифатида.

1. Меҳнат унумдорлиги тушунчасининг иқтисодий моҳияти нимада?
2. Меҳнат унумдорлигини ортишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ўсиш категорияларининг ўзаро боғлиқликлари нимада?

4-илова.

Муҳокама ва хулосалар чиқариш учун саволлар

1. Иқтисодий фаолият ва ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни нимадан иборат?
2. Ишлаб чиқариш омиллари, уларнинг таркиби, ўзаро боғлиқлиги ва бириктириш усуллари айтиб беринг.
3. Меҳнат унумдорлиги ва унга таъсир қилувчи омиллар нималардан иборат?
4. Меҳнат тақсимооти, унинг кооперацияси ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви қандай?
5. Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги нималардан иборат?
6. Ўзбекистоннинг иқтисодий ресурслари ва ундан ишлаб чиқариш жараёнида самарали фойдаланиш муаммоларини айтиб беринг.
7. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларини айтиб беринг.
8. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари нималардан иборат?

Дарс мавзуси. Меҳнат унумдорлиги

I. Дарснинг мақсади:

- меҳнат унумдорлигининг моҳиятига тушуниб етиш;
- меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларни санаш;
- меҳнат унумдорлигини содда мисолларда ҳисоблай олиш.

II. Дарсда ёритилиши лозим бўлган асосий тушунча ва атамалар:

- маҳсулдорлик;
- технология;
- меҳнат тақсимооти;
- меҳнат унумдорлиги.

III. Дарс учун замири жиҳозлар ва маълумот манбалари:

- дарслик;
- калкулятор;

3 тадан қайчи, қалам, чизғич, фламацер ва 12 варақ қоғоз.

IV. Дарснинг босқичлари ва вақт тақсимооти:

1.	Ташкилий қисм	5 дақиқа
2.	Уй вазифасини текшириш ва баҳолаш	10 дақиқа
3.	Янги мавзуни бошлашга ҳозирлик	10 дақиқа
4.	Янги мавзуни ёритиш:	40 дақиқа
5.	Янги мавзуни мустаҳкамлаш ва дарсга яқун ясаш	10 дақиқа
6.	Уйга вазифа	5 дақиқа

V. Дарснинг тафсилотлари:

1. Ташкилий қисм.

Ўқувчилар билан саломлашиб, даволат текширилади, синф журнали тўлдирилади. Дарсга 3 та қайчи, 3 та қалам, 3 та чизғич, 3 та транспорт ва калкулятор ҳозирланади.

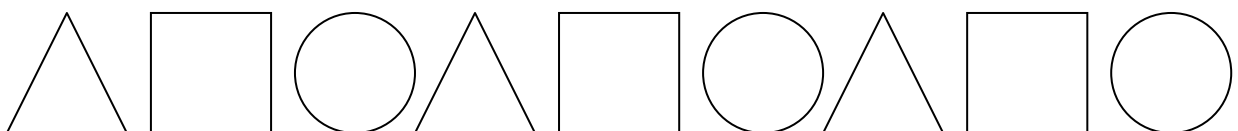
2. Уй вазифасини текшириш ва баҳолаш.

Ўтган дарсда уйга берилган топшириқларнинг ўқувчилар томонидан бажарилганлигини, синфхонани айланиб, очиб қўйилган дафтарларга кўз югуртириб аниқланади. Ўтилган дарс мавзуси оғзаки савол-жавоблар асосида такрорланиб, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражалари аниқланади ва рейтинг тизимида кўрсатилган баҳолаш тартибига кўра баҳоланади.

3. Янги мавзуни бошлашга ҳозирлик.

Янги дарс мақсади ўқув тахтасига ёзиб тушунлирилади ўқувчиларга бугунги олишлари лозим бўлган билим ва кўникмалар нималардан иборат эканлиги айтилади.

Шундан сўнг, қуйидаги иш ўйини ўйналади. Ҳар бир катордан (гурухдан) биттадан ўқувчи синф тахтаси ёнига чиқарилади. Ўқув тахтаси 3 га бўлинади ва ўйин шарти тушунтирилади. Ўқувчиларга 1 дақиқа давомода тенг томонли учбурчак, квадрат ва доира шаклидаги шакллар айнан шу кетма-кетликда, имкони борича кўпроқ чизиш таклиф қилинади. Намуна сифатида тахтага бу шакллардан бир нечта чизиб кўрсатилади:

Ўқувчилар ўзлари учун ўқув тахтасида ажратилган жойга 1 дақиқа давомида айтилган вазифани бажаришади. Вақт тугагач, ўқувчиларнинг чизган шакллари сифати ва тўғри чизилганлиги жиҳатидан келиб чиқиб саналади (талабга жавоб бермайдиганлари инобатга олинмайди). Ҳар бир ўқувчининг кўрсаткичлари эълон қилинади ва нима сабабдан ўқувчиларнинг натижалари турли хил эканлиги ва ким яхшироқ ишлаганлиги сўралади.

4. Янги мавзунини ёритиш.

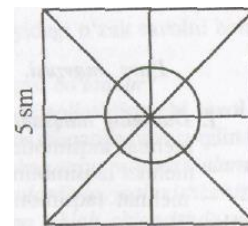
1. "Яхшироқ ишлаш" меҳнат унумдорлиги орқали аниқланиши айтилади. Ишчининг меҳнат унумдорлиги таърифт берилади ва уни ҳисоблаш формуласи ўқув тахтасига ёзиб тушунтирилади. Ҳар бир ўқувчининг меҳнат унумдорлиги ҳисобланади ва натижа ўқув тахтасига ёзилади.

Ушбу вазиятни қуйидаги ўйин асосида ўқувчиларга меҳнат тақсимотига асосланган ишлаб чиқаришнинг афзалликларини тушунтириш мумкин.

2. Амалий иш ўйинини ўтказилади. Синф тахтаси ёнига ҳар бири 3 ўқувчидан иборат иккита жамоа таклиф қилинади ва ўйин-мусобақа шартлари тушунтирилади.

Бу жамоалар иккита сехнинг ишчилари бўлиб, улар қоғоздан расмда тасвирланган шаклдаги ва ўлчамдаги пиёла тагига қўйиладиган салфеткалар ишлаб чиқаришлари айтилади. Биринчи гуруҳнинг ҳар бир аъзосига биттадан қоғоз варағи, қалам, чизғич, фламацер ва қайчи берилади. Иккинчи гуруҳга эса ҳаммаси бўлиб, 3 варақ қоғоз, биттадан қалам, чизғич, фламастер ва қайчи берилади. Биринчи цех ишчиларидан бу ишни алоҳида-алоҳида бажаришлари сўралади. Иккинчи цех ишчиларидан эса, бу ишни ўзаро тақсимлаб, яъни бирига шаклни қалам билан қоғозга чизиш. иккинчисига қайчи билан қирқиш, учинчисига эса фламастер ёрдамида безаш топширилади. 5 дақиқа давомида имкон қадар кўпроқ салфетка ишлаб чиқариш сўралади ва ишни бошлашга рухсат берилади. Вақт тугагач, цехлар

ишлаб чиқарган маҳсулотлар саналади ва цехларнинг меҳнат унумдорлиги ҳисобланади.

1. Нима сабабдан иккинчи цех меҳнат унумдорлиги биринчи цехга қараганда юқори бўлганлиги таҳлил қилинади. Меҳнат тақсимооти тушунчаси айтилади ва изоҳланади. Ишни иккинчи цехдагидек ташкил қилиниши конвеер усули деб юритилиши таъкидланади.

2.5. Янги мавзуни мустаҳкамлаш.

3. Икки ўқувчи ўқув тахтаси ёнига чиқарилади, бирига калкулятор, иккинчисига бўр берилади ва улардан $(6,25 \cdot 2,4 + 54,8 : 3,6) : 2$ арифметик масаласини тезда ҳал қилиш сўралади. Ўқувчилардан ким тез ва аниқ бажарганлиги ҳамда бунинг сабаби нима эканлиги сўралади. Меҳнат унумдорлигининг ошишига янги техника, асбоб-ускуналар билан жиҳозланганлик ва янги технологияларнинг қўлланиши ҳам сабабчи бўлиши тушунтирилади.

4. Янги мавзуни мустаҳкамлаш учун қуйидаги саволлардан ва шунга ўхшаш қизиқарли савол ва топшириқлардан фойдаланиш тавсия этилади:

5.а) дарсда ўтилган асосий тушунча, атамаларни ҳамда формуларни яна бир бор ёдга олиш;

6.б) Ўқувчилардан дарсликнинг (20-бет) "Топшириқ" бандидаги топшириқни бажаришни айтиш;

7.д) меҳнат унумдорлигини оширишдан кўзланган асосий мақсад нимадан иборат эканлигини яна бир бор эслатиш.

8.6. Уйга вазифа.

9. Мавзу матни билан тўла танишиб чиқиш.

10. Билимларни синаш учун берилган 2-, 3-саволлар.

11. Дарсликнинг 22-бетидаги "Машқ" ва "Топшириқ".

12. "Буни ёдда тутинг" бандидаги жумлаларни ёд олиш.

Мавзуни ўқувчиларга янада қизиқарли ва муаммоли топшириқлар орқали етказиб бериш учун Junior Achievement Амалий иқтисодиёт ўқув қўлланмасидан олинган материаллар:

Унумдорлик нима?

Унумдорлик ишимизнинг самарадорлигини кўрсатади. Иқтисодчилар унумдорликни ўлчаш учун харажатлар эвазига яратилаётган товарлар ва хизматлар ҳажмини аниқлайдилар. Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган ҳар қандай ресурс харажат ҳисобланади.

«Cinder Bicycle» компанияси ҳар хил элликта велосипедни ишлаб чиқаришга икки галлон бўёқ сарфлайди, «Ella Bicycle» компанияси эса шунча миқдордаги бўёқ, билан 100 та велосипедни бўйай олади. Гап велосипедларни бўйаш ҳақида борганда «Ella Bicycle»нинг унумдорлиги бир галлон бўёқ ҳисобига 50 та велосипед «Cinder Bicycle»да эса 25 та. Одатда унумдорлик ҳар бир ишчи ҳисобига бир соатда чиқариладиган маҳсулот бирликлари билан ўлчанади.

Сизнинг мактаб компаниянгиз унумдорлигини ишловчининг бир минутига ҳисоблаб чиқинг. Унумдорликни ошириш учун йўллар ўйлаб топиш қўлингиздан келадими? Компаниянгизни ташкил этиш, ўқитиш-ўргатиш ва меҳнатга туртки бериш, асбоб-анжомлар ва ускуналар, муомала йўллари ва ҳ.к. ҳақида ўйлаб кўринг.

«Cinder Bicycle» компанияси беш нафар ишчининг ҳар бирини 40 иш соатга ёллайди. Компания ҳафтасига 200 та велосипед ишлаб чиқаради. Компаниянинг унумдорлиги соатига 1 та велосипедга тенг: 5 ишчи бирлашиб ҳафтасига 200 соат меҳнат қилади (5x40). Улар ўрта ҳисобда соатига 1 та велосипед ишлаб чиқаради, чунки 200 та велосипедни 200 соатга бўлса - соатига 1 та велосипед тўғри келади. «Ella Bicycle» компанияси 10 нафар ишчининг ҳар бирини ҳафтасига 40 соатли ишга ёллайди. Компания ҳар ҳафтада 600 та велосипед йиғади. Ишчининг меҳнат унумдорлиги соатига 1,5 та велосипедга тенг: иш соатларининг умумий миқдори 400 (10x40=400) га тенг, бинобарин 400 соатга бўлинган 600 велосипед соатига 1,5 велосипедни ташкил қилади.

Унумдорлик нимага боғлиқ?

Мамлакатда қуйидаги омиллар меҳнат унумдорлигига бевосита таъсир ўтказади:

- * Меҳнат ресурсларининг сифати.
- * Машина ва ускуналарнинг сифати.
- * Ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги.
- * Амалий ҳолат.

Меҳнат ресурсларининг сифати. Ишчиларнинг маълумоти ва тайёргарлиги унумдорликни белгиловчи асосий омиллардан бири эканлигини айтиб ўтиш керак. Маълумотли ва малакали ишчилар маълумотсиз ва малакасиз ходимларга қараганда ўзларининг ишлаб чиқариш вазифаларини самаралироқ бажарадилар. Зотан, меҳнат унумдорлиги қуйидаги тарзда оширилиши мумкин:

- * Таълим ва ўқитиш дастурлари сифатини яхшилаш билан.
- * Ишловчиларнинг талаб - эҳтиёжларига мос таълим олиш ва тайёргарликдан ўтиш имкониятларини кенгайтириш билан.

Ходимларнинг меҳнат ғайрати унумдорликка таъсир қилувчи яна бир ижобий жиҳатдир. Ўз ишини севадиган ҳамда мана шу иш туфайли ўзини ҳурмат қилиш ва мамнуният ҳисси пайдо бўладиган кишилар бутун кучини сарфлаб ишлашга рағбати етишмайдиган кишиларга қараганда яхшироқ ишлайдилар.

Машина ва ускуналарнинг сифати. Машиналарни такомиллаштириш кўпинча унумдорликни оширишнинг энг асосий йўли деб ҳисобланади. Машиналарни қўллаш газ, кўмир, нефт ёки атом станцияси каби энергия маблағларидан фойдаланиш ҳисобига инсоннинг жисмоний имкониятларини кенгайтиради.

Янги технологиялар бинобарин эса янги усуллар ва машиналарни қўллаш туфайли ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар унумдорликни ошириш учун тадбиркор томонидан фойдаланиши мумкин. Масалан, шахсий ЭХМларни ишлаб чиқариш ва уларни бизнесда қўллаш минглаб фирмаларда

унумдорликни оширишга олиб келди. Тадбиркорлар машиналарни самарали қуллаш учун меҳнат тақсимотидан ҳам фойдаланишлари яъни мураккаб катта вазифаларни бир майдороқ алоҳида операцияларга ажратиб ишчиларни шу операцияларни бажаришга ихтисослаштиришлари лозим.

Меҳнат тақсимотининг аҳамияти аллақачон англаб етилган. Адам Смит «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари ҳақидаги тадқиқотлар» номли асарида ёзган эди.

«Бир ишчи симни тортади, иккинчиси тўғрилайди, учинчиси кирқади, тўртинчиси учини ўтқирлайди, бешинчиси қалпоқча ўрнатиладиган учига шакл беради. Қалпоқчани тайёрлаш икки ёки учта мустақил операцияларни талаб қилади; уни ўрнатиш алоҳида операция туғноғични сайқаллаш эса бошқа бир операциядир; ҳатто тайёр туғноғичларни халтачаларга ўраш ҳам мустақил операция ҳисобланади. Мана шу хилдаги кичикроқ бир мануфактурани қурган эдим, у ерда фақат ўн киши ишларди. Гарчи улар жуда камбағал бўлсада қизгин ишлаб кунига 48 мингга туғноғич ишлаб чиқара оларди. Аммо уларнинг ҳаммаси яккаҳолда ва бир биридан мустақил равишда ишлаганида ва шу махсус ишга ўргатилмаганида ҳеч шубҳа йўқки, уларнинг биронтаси ҳам кунига ўн иккита эҳтимолки, ҳатто бир дона туғноғич қила олмас эди».

Адам Смит тасвирлаган туғноғич фабрикаси ихтисослашувнинг афзаллигини ҳам намойиш этади. Бу атамани чекланган миқдордаги буюмлар ишлаб чиқарувчи фирмага минтақа ёки мамлакатга нисбатан қўлласа бўлади. Смит тавсифлаган фабрика туғноғич ишлаб чиқаришга ихтисослашгани каби, Калифорниядаги Силикон водийси микросхемалар ишлаб чиқаришга, Сингапур давлати эса кемалар қуришга ихтисослашган.

Фирмалар ва жуғрофий минтақалар ишлаб чиқариш соҳасини торайтира бориб, ўзлари бажараётган ишларда ҳақиқий экспертлар бўлиб қолади. Бу нарса уларга чиқимларни камайтириш имконини беради. Камроқ харажат яхшироқ яшаш имконини берса, ихтисослаштириш турмуш

даражасини оширади. Бироқ ихтисослаштириш бир бирига боғлиқликни ҳам кучайтиради.

Ресурслардан самарали фойдаланиш. Ишлаб чиқариш омиллари турли усуллар билан бирлашиши мумкин, бунда уларнинг баъзилари қолганларига караганда бир мунча самаралидир. Ишлаб чиқариш омиллари самарали тарзда бирлаштирилганда унумдорлик ошади. Акс ҳолда унумдорлик пасаяди. Ишлаб чиқариш омилларини бирга қўшиш усули тўғрисидаги қарорни **менежер** - бошқарувчи қабул қилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида менежерлар, масалан, зарур капитал иш куруллари, машина ва ускуналар шаклида келиб тушиши учун жавоб берадилар. Менежерлар фирма учун ишчи кучини худди шундай тарзда ёллашлари ва ўқитишлари ҳамда ишчилар меҳнатининг рағбатлантирилишини таъминлашлари лозим. Бошқача қилиб айтганда, менежерлар энг юқори унумдорликка эришиш мақсадида меҳнат билан капитални бирлаштиришлари керак.

Менежерлар бу мақсадга қандай эришадилар? Бунинг бир йўлини Генри Форд таклиф этган эди. У 1913 йилда ўзининг Т русумли «Форд» машиналарини йиғишнинг янги усулини жорий этди. Шунга қадар ишчилар ўз асбоблари билан иш жойидан иккинчисига ўтиб, ҳар бири автомобиль йиғишда ўз ишини бажарар эди. Натижада агар имиллаган ишчи келиб қолгудай бўлса, у қолган ишчиларнинг ҳаммасини тўхтатиб турарди. Форд машинани конвейер занжири бўйлаб ишчига етказиб турувчи йиғув линиясини жорий қилди. Энди ҳар бир ишчи машина унинг иш жойидан ўтиб кетмасдан туриб ўз операциясини тугаллаши лозим эди. Агар у ажратилган вақтда улгуролмаса, операциянинг ўзини ўзгартиришади ёки йиғувчини ишдан бўшатишарди.

Ишлаб чиқариш жараёнини ишлаб чиқиш ва яхшилашда ходимларнинг қатнашишлари унумдорликни оширишнинг бошқа бир усули ҳисобланади. Фойдада қатнашиш ва акциядорлик мулки ҳам ишчилар меҳнатини қушимча равишда рағбатлантиради. Ҳозирги вақтда кўпгина

компаниялар айна мана шу усуллардан фойдаланадилар. Шу нарса пайқаб олиндики, фирманинг ишлари юришиб кетишдан манфаатдор бўлган ишчилар яхшироқ меҳнат қиладилар, чунки улар унумдорлик ошган тақдирда фойданинг бир қисмини оладилар.

Амалий ҳолат. Тадбиркорлик учун шарт-шароит қулай ва аксинча, ноқулай бўладиган даврлар мавжуд. Амалий фаоллик туркуми деб аталувчи иқтисодиётдаги бундай вақти-вақти билан юксалиб ва пасайиб туришлари унумдорликка таъсир қилади. Хўжалик турмуши секинлашадиган нохуш вақтларда савдо ҳажми тушиб кетади. Бу эса чакана савдо корхоналарини омбордаги захираларни камайтиришга ва янги савдо майдонлари барпо этишни кейинга қолдиришга мажбур этади. Худди шу сабабларга кўра, иш юришмай қолган пайтларда кутарафурушлар билан маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни камайтириш мақсадида захираларни озайтирадилар.

Гарчи фирмалар ўз хоҳишларига кўра захираларни ва ишлаб чиқариш даражасини пасайтира олсаларда, кўпинча улар штатни вақтинча қисқартиришга бормайдилар. Ишлар тўсатдан юришиб кетган тақдирда тажрибали ходимларни топишнинг иложи бўлмай қолиш хатари мавжуд. Ходимларни вақтинча қисқартириш уларнинг оилалари учун келтириб чиқариши мумкин бўлган оқибатлар бошқа бир хавотирлик сабабидир. Баъзи ҳолларда касаба уюшмалари белгиладиган чеклашлар ҳам ишловчиларни қисқартиришга тўсқинлик қилади.

Ҳар қандай сабаблардан қатъи назар, ишчиларнинг ишлаб чиқаришда хўжалик конъюнктураси шароити талаб қилгандан узоқроқ муддат қатнашишлари ҳар бир ходим ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайишига, ёки бошқача айтганда, унумдорликнинг пасайишига олиб келади.

Яхши вақтларда шу ҳолатнинг аксини кўрамиз. Хўжайинлар ишчилар сонини энг мақбул (энг яхши) тарзда ёллаш имконига эга бўладилар, айна вақтда унумдорлик ўсиб боради.

Ишлаб чиқариш миқёсларида тажамкорлик

Мураккаб машиналардан ва йиғув линияларидан фойдаланувчи меҳнат тақсимоти сингари оммавий ишлаб чиқариш технологиялари ҳам фаолиятнинг йирик миқёсларида ғоят самарали бўлади. Шундай усулларни қўллашга мажбур бўлган фирманинг катталиги бир қанча ҳолатларга боғлиқ. Бироқ корхона муайян ишлаб чиқариш ҳажмига етганда иқтисодчилар бу корхона ишлаб чиқариш миқёсларида тежамга эриша бошлади, дейишади, яъни ишлаб чиқариш ҳажмлари ошганлиги сабабли унинг чиқимлари камаяди.

Фирмалар куйидаги сабабларга кўра ишлаб чиқариш миқёсларида тежамга эришадилар:

- * Улар меҳнат тақсимоти афзалликларини тўла-туқис рўёбга чиқара оладилар.

- * Улар хом ашёга улгуржи чегирмасини олиш имконини берадиган ҳажмларда ресурсларни сотиб олишлари мумкин.

- * Улар маҳсулот бирлигига чиқимларни (ҳар бир донасига харажатларни) камайтириш учун махсус ускуна ва машиналарни бемалол сотиб олишлари мумкин.

- * Улар компанияга ишлаб чиқариш чиқимларини камайтириш ва яхшиланган имконини берадиган илмий-тадқиқот ва илмий-конструкторлик дастурларига бемалол сармоя кўя оладилар.

Ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарганда ишлаб чиқариш чиқимлари нега ўзгаради?

Фирма ўсиб, маҳсулот ишлаб чиқариш кўпая борган сари шундай пайт келишини кўрамизки, бу пайт унинг ҳар бир янги товар бирлигини яратиш учун қилган харажатлари кичикроқ корхонадагидан камроқ бўлади. Лекин нима учун шундай? Нима учун ҳар бир янги маҳсулот бирлигини яратиш қиймати ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши билан бир вақтда ўзгариб туради? Бу саволга жавоб бериш учун товар ишлаб чиқариш жараёнида қилинадиган чиқимларнинг икки хил турига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Иқтисодий тафаккур тарихидан

Генри Форд (1863-1947)

Конвейерни ривожлантириш кашшофи

1913 йилда Генри Форд автомобилсозликда йиғув линиясини жорий этгандан кейин ишлаб чиқаришда улкан сакраш рўй берди. Шу вақтга қадар автомобилларни худди уй қургандек ясар эдилар, яъни ишчилар жойни танлаб олишардида, машинани пастдан юқорисигача йиғишарди. Форд ўзининг корхонаси ривожлана борган сари бутловчи қисмларнинг кўпини ўзи тайёрлай бошлади. Илгари буларни бошқа корхоналардан етказиб беришарди. Одатда деталларни бир ишчи йиғиб, у барча зарур операцияларни мустақил бажарар эди. Бундай усул ғоят қимматга тушарди ва шу боисдан уша кунларда фақат бой-бадавлат кишиларгина автомобилга эга бўлишлари мумкин эди.

Бу ҳол Генри Фордни қониқтирмади ва у машинанинг нархини кўпчилик оилаларнинг қурби етадиган даражагача туширишга қарор берди. Форднинг фикрича, меҳнат унумдорлигини ошириш шу мақсадга эришиш калити бўлди. У: 1) ҳар бир ишчи бажарадиган амаллар миқдорини чеклаш; 2) ишчиларни бажарадиган ишига яқинлаштириш эмас, балки аксинча, ишни уларга яқинлаштириш; 3) операцияларнинг имкони бўлган барча вариантларидан энг оқилона изчиллигини топиши зарур эди.

У йиғув линиясини ихтиро қилиб, ана шу усулларни топишга эришди. Форднинг 1913 йил апрелда ишга туширилган биринчи линиясидан генераторларни йиғишда фойдаланилди. Шу вақтга қадар бир ишчи 9 соатли иш кунида 25 тадан 30 тагача генератор йиға оларди. Бунинг маъноси шуки, битта генераторни йиғишга салкам 20 дақиқа вақт кетарди.

Янги линия бу ишлаб чиқаришни 29 та операцияга ажратди. Бу операциялар генераторнинг айрим қисмлари доимий айланиб турувчи конвейер линияси ҳаракати натижасида алоҳида-алоҳида ишчиларнинг олдига келиб туришига қараб улар томонидан шу қисмларни йиғиб бажариларди. Янги жараён битта генераторни йиғиш вақтини қисқартириб, ўрта ҳисобда 13 дақиқагача туширди. Бир йилдан кейин, ишлаб чиқариш

жараёни энди 84 та операцияга ажратилгандан сўнг йиғиш вақти ҳар бир генераторга 5 дақиқагача қисқарди.

Конвейер-йиғув линиялари автомобилларнинг нарҳини миллионлаб америкалик оилаларнинг қурби бемалол етадиган қилиб қўйди. Бунинг натижасида рўйхатга олинган автомобиллар сони кескин кўпайиб, 1912 йилдаги 944 мингтадан 1915 йили 2,5 миллионга ва 1925 йили 20 миллионга етди.

Генри Форд иқтисодчи эмас эди, лекин у Америка саноати ва турмуш даражаси учун инқилобий аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқариш стратегиясига асос солди. Автомобиллар, рузғор асбоблари ва янги саноат асрининг меҳнатни тежайдиган бошқа товарлари арзонроқ ҳамда ўртача оилаларнинг қурби етадиган бўлиб қолгандан кейин Мичигандаги завод конвейери ишлаб чиқаришнинг ўзига ҳам бутун Американинг уй-рузғорига ҳам катта ўзгаришлар киритгани равшан бўлиб қолди.

Умумий харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатларни ўз ичига олади. «Воллининг муъжизали аравачалари» компанияси (Валлас, Вашингтон) 75 йилдан буён мавжуд.

Компаниянинг кичик фабрикаси йилига 10 мингта аравача ишлаб чиқаради. Фирманинг ишлаб чиқариш қувватлари энг юқори даражададир. Агар Волли 10 мингтадан кўпроқ аравача ишлаб чиқаришни истаса, у ишлаб чиқариш майдонларини кенгайтириб, янги машиналар сотиб олиб, янги цех қуриб ёки ишлаб чиқаришни бошқа усулда яхшилаб, бу ишни қила олади.

Доимий харажатлар. Фирма бухгалтери компаниянинг доимий харажатларини йилига 12 минг билан чеклайди. Доимий, ёки қўшимча харажатлар — фирма операцияларининг миқёсларидан қатъи назар ўзгармасдан қоладиган чиқимлардир. Рента, кўчмас мулк солиғи, бошқарувчининг маоши ва қарзлар бўйича фоизлар ана шундай чиқимлар жумласига киради.

Ўзгарувчан харажатлар. Волли компанияси белгилаб қуйилган сарф-харажатлардан баъзи ўзгарувчан харажатларни ҳам қилиши керак. Бундай

харажатлар ишлаб чиқариш миқёсига қараб ўзгаради. Соатбай иш хақи, энергия, хомашё ўзгарувчан харажатларга қўшилади. Ишлар сушт бораётганда компания ўзининг баъзи ишчиларини вақтинча ишдан бўшатиши, камроқ хом ашё сотиб олиши ва айрим машиналарнинг ишини тўхтатиб қуйиши мумкин. Ишлар юриша бошлаганда эса, мазкур бандлар буйича харажатлар орта боради.

Кунларнинг бирида фирма эгаси, кичик Волтер В.Волли фирма бухгалтерига йиллик ўртача харажатлар қандай бўлади? деб савол берди.

«Ҳамма нарса сиз ишлаб чиқарадиган аравачалар миқдорига боғлиқ», — деб жавоб қайтарди бухгалтер.

«Ишлаб чиқариладиган аравачалар миқдорининг бунга нима дахли бор? Мен ўзимнинг ўртача харажатларимни билмоқчиман, холос. Сиз ҳар бир алоҳида аравачанинг қийматини биласизми?»

Мактаб компаниясининг доимий ва ўзгарувчан харажатларини ҳисоблаб чиқаринг. Ўртача ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш ҳажми оша борган сари кўпая бошлайдиган чегарага етганми? «Echorep сотрапу»нинг энг самарали ишлаб чиқариш даражасини аниқлаш учун MESEдан ҳам фойдаланиш мумкин. Ускуналар ва биноларга сармоя қўя борган сари харажатларнинг ўзгариб боришини аниқлаш учун тажриба ўтказинг.

7-1 Аравачалар ишлаб чиқариш қиймати (минг доллар)					
Вагонлар ишлаб чиқариш	Жами доимий харажатлар	Ўртача доимий харажатлар	Жами ўзгарувчан харажатлар	Ўртача ўзгарувчан харажатлар	Ўртача умумий харажатлар.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
0	\$120,000	Йўқ	чиқимлар		
1000	120,000	120	70,000	70	190
3000	120,000	40	120,000	40	80
5000	120,000	24	150,000	30	54
6000	120,000	20	162,000	27	47
7000	120,000	15	280,000	35	50
8000	120,000	12	460,000	46	58

«Мен буни тушинаман, мистер Волли,— жавоб қилди бухгалтер. — Биз ҳозиргина тугаллаган харажатлар таҳлили натижаларини сизга кўрсатишимга

иждозат беринг. Мен нимани назарда тутаётганимни тушиниб оласиз». Шу сўзларни айтиб бухгалтер рақамлар ёзилган варақни узатди (7-1 жадвал).

«Ҳм,— деб қуйди мистер Волли маълумотларни кўздан кечиргач. — Буларнинг ҳаммаси нимани билдиришини сўзлар билан тушинтириб берганингиз маъқулроқ, деб уйлайман».

Қуйида бухгалтернинг тушинтиришлари қисқача баён этилади. Жами харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндисидан иборат. Агар алоҳида товарнинг қийматини билиш зарур бўлса, ўртача доимий ва ўртача ўзгарувчан харажатларни билиб ҳамда олинган миқдорларни қўшиб, уни ҳисоблаб чиқариш мумкин. Жадвалда ишлаб чиқариш ҳажмининг олти та турли вариантлари учун харажатларнинг кўрсаткичлари келтирилган. Ишлаб чиқариш ҳажми - ишлаб чиқариш (1)-устунда кўрсатилган. (2)-устунда жами доимий харажатлар санаб ўтилган. Улар ҳар қандай ишлаб чиқариш ҳажмида ҳам ўзгармай қолганини пайқаш мумкин. Жами ўзгарувчан харажатлар (Фустун) ишлаб чиқариш кўпайиши билан ортиб боради. Бир қанча сабабларга кўра бу маълумотларни бошқа нуқтаи назар билан кўриб чиқиш лозим бўлур эди.

(3) ва (5) - устунлар ўртача доимий ва ўртача ўзгарувчан харажатларни кўрсатади. Улар (2) ва (4)- устунлардан барча чиқимларни ишлаб чиқарилган вагонлар (1) сонига бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқарилади. Ўртача умумий харажатлар (6) бизга ишлаб чиқаришнинг олти та даражасидан ҳар биридаги ишлаб чиқариш ўртача харажатларни беради ҳамда (3) ва (5) -устунларни қўшиш йўли билан олинади.

Агар пайқаган бўлсангиз, фақат бошидагина ишлаб чиқариш ҳажмлари ортиши билан аравачалар ишлаб чиқариш қиймати пасаяди. Сўнгра эса, агар ишлаб чиқариш янада ортиб бораверса, ҳар бир арвачани ишлаб чиқариш қиймати ҳам кўпаяверади. Бунинг сабаби иқтисодиёт қонунларининг бири камайиб борувчи даромадлилик қонунидир.

Камайиб борувчи даромадлилик қонуни. Доимий харажатлар миқдори ҳар қандай ишлаб чиқариш даражасида ҳам ўзгармай қолиши

сабабли, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳар гал ошганида ўртача доимий харажатлар камайиши лозим. Ундай булса, нима учун Волли фирмаси йилига 6 мингтадан кўпроқ аравача ишлаб чиқариши биланок унинг ўртача харажатлари ошиб кета бошлайди? Жавоб ўртача ўзгарувчан харажатлар кўрсатгичи билан боғланган. Шу харажатлар миқдори (буни сиз (5)-устундан кўришингиз мумкин) аввалига камаяди, сўнгра эса яна орта бошлайди. Мистер Волли аравачалар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун қўшимча ишчиларни ёллаш ва узоқ вақт мобайнида ўз ускуналарини ишга яроқли ҳолда сақлаши лозим бўлади. Пировард натижада шундай пайт келадики, ишчилар бир бирига халақит берадиган бўлиб қолади, машиналар эса бузила бошлайди. Камайиб борувчи даромадлилик қонуни амал қила бошлагач шундай бўлади ва қўшимча ҳар битта аравачани ишлаб чиқариш қиймати аввалгисидан юқори бўлади.

Иқтисодчилар камайиб борувчи даромадлилик қонунини қуйидагича таърифлайдилар: турли харажатлар (ўзгарувчан харажатларга қўшиладиганлари) ўзгармас харажатларга (бинолар ва иншоотлар кабиларга) тўғри келар экан, харажат бирлигига маҳсулот ишлаб чиқариш ошиб бораверади. Жараён ривожлана борган сари шундай пайт келадики, (камайиб борувчи даромадлилик қонунининг амал қила бошлаши), харажат бирлигига маҳсулот ишлаб чиқариш камая бошлайди.

Биз мистер Воллининг аравачалар ишлаб чиқаришдаги харажатлари қандай бўлишини муҳокама қилдик. Ўртача харажатлар қанча вагон ишлаб чиқарилишига боғлиқ эканлиги таъкидланди. Мистер Волли шу маълумотга эга бўлиб, у қанча миқдорда аравача ишлаб чиқариш керак? — деган жуда муҳим саволга жавоб бера олади.

Фабрика 10 мингта аравача ишлаб чиқариш қувватига эга эканлигини эслайлик. Аммо у йилига 6 мингта аравача ишлаб чиқарса, унинг ўртача чиқимлари энг кам (аравачанинг ҳар бирига 47 доллардан) бўлади. Мистер Воллининг 6 мингта аравача ишлаб чиқиши шартми ёки қанчани эпласа шунча ишлаб чиқарсинми?

Бундай аравачаларни ишлаб чиқариш ҳажми унинг қанча сота олишига боғлиқ бўлади. Ҳар қандай оқил тадбиркор каби мистер Волли биладики, унинг нечта аравача қилиши лозимлиги талаб ва таклиф қонунларига боғлиқ.

У сота олиши мумкин бўлган аравачалар миқдори сотиш нархига боғлиқ бўлади. Бозорнинг жорий ҳолатига оид маълумотдан (7-2 жадвал) фирма ходимлари сотиш нархининг ўз маҳсулотига бўлган талабга ўтказадиган таъсири ҳақида ахборот олишлари мумкин.

7-2 Аравачаларга бўлган талаб кўрсаткичи	
Аравачанинг нархи	Аравачага талаб
\$100	1000
90	3000
80	5000
70	6000
60	8000
50	10000

Бухгалтерия ўзининг чиқимлари илк тадқиқотида шу маълумотдан фойдаланиб, сотиш нархининг фойда ва зиёнга таъсири тўғрисидаги хулосалар чиқара олган бўлур эди.

7-3 жадвалда кўрсатилганидек, 70 долларга тенг сотиш нархи ва йилига 6 мингга аравачага тенг ишлаб чиқариш ҳажми фирмага энг кўп 138 000 доллар фойда келтиради, биз ҳам мистер Волли айна мана шу нархини ва ишлаб чиқариш ҳажмини танлаб олади, деб тахмин қилишимиз мумкин.

7-3 «Воллининг сеҳрли аравачалари» компаниясида ишлаб чиқариш ҳажмлари турлича бўлганида эҳтимол тутилган фойда (зиён) (минг доллар)								
Бир донасининг нархи	Ишлаб чиқарилган ва сотилган арава	Жами доимий харажатлар	Ўртача доимий харажатлар	Жами ўзгарувчан харажатлар	Ўртача ўзгарувчан харажатлар	Ўртача умумий харажатлар	Бирликда фойдалар	Жами фойда
\$100	1000	120000	120	70000	70	190	(90)	(90000
90	3000	120000	40	120000	40	80	10	) 30000
80	5000	120000	24	150000	30	54	26	130000
70	6000	120000	20	162000	27	47	23	138000
60	8000	120000	15	280000	35	50	10	80000
50	10000	120000	12	460000	46	58	(8)	(80000)

Қўшимча мутолаа

Камайиб борувчи даромадлилик қонуни амалда

«Воллининг сехрли аравачалари» компанияси аравачаларга ғилдиракларни «Шарқнинг юқори сифатли втулкалари» фирмасидан сотиб олади. Фирма муҳандислари сўнги тадқиқотларида уларнинг фирмаси ғилдирак йиғувчи конвейерда ишлаш учун қанча ишчини ёллаш кераклигини аниқлашмоқчи бўлдилар.

Тадқиқот натижалари 7-4 жадвалда келтирилган.

Жадвалдаги маълумотлар бир ишчи кун мобайнида 40 та ғилдиракни мустақил йиға олишидан далолат бермоқда. Ишловчилар сони икки кишигача кўпайтирилганда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш кунига 90 тагача буюмга, ёки ҳар бир ходим ҳисобига ўртача 45 тага қадар ғилдиракка етади. Яна бир ишчининг қўшилиши ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 50 тагача кўпайишига олиб келиши таъкидланади. Иқтисодчилар қўшимча бирликни энг сўнги чегара дейишади. Шундай қилиб, улар фирма иккинчи конвейер линиясининг ишчиси чиқарадиган маҳсулот 50 та ғилдиракка тенг деб айтишади. Шунини қайд этиш керакки, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш аввалги ходимларга нисбатан янги жалб этилаётган ходимларнинг малака даражасига алоқаси йўқ.

Бир вақтнинг ўзида уч нафар ишчи банд бўлса, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 160 донагача, 4 нафар ишчи бўлганда эса 260 донагача кўпаяди.

Гарчи ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш бешинчи ходим конвейерда ишлай бошлаган ҳолларда ҳам ортиб борсада, бу ходим унумдорликни аввалги ходимга қараганда камроқ миқдорда оширишини пайқаш мумкин. (Тўртинчи ишчи ишлаб чиқариш ҳажмини 100 та, бешинчиси эса фақат 60 та ғилдиракка кўпайтиради). Ишловчилар гуруҳига тўртинчи ишчи қўшулгунга қадар ортиб борган бир ишчи ҳисобига ўртача унумдорлик пасая бошлайди. Иқтисодчилар бу ҳолни ходимлар сони тўрт кишидан ошганида камайиб борувчи даромадлилик қонуни амалга кириши билан изоҳлайдилар.

7-4 Ишчилар сони ва унумдорлик			
Ишчилар сони	Ишлаб чиқариш ҳажми	Унумдорлик	Энг сўнгги унумдорлик
1	40	40	40
2	90	45	50
3	160	53,3	70
4	260	65	100
5	320	64	60
6	360	60	40
7	380	54,3	20
8	370	46,3	-10

Келинг, мактаб компаниянгизга бир назар ташлайлик. Сизнинг маҳсулотигиз 5 долларга сотилди, деб тахмин қилайлик. Хом ашё ва ишчи кучига чиқимлар кўпайиб борса, бу ҳол сотувнинг пасайиши га олиб келиши мумкин. Компаниянинг чиқимлари камайиши мумкин, ёки, акс ҳолда унинг фойдаси озайиб кетади. Мактаб компаниянгиз нархларни оширмаган ҳолда энергия ва хом ашёга бўлган энг юқори ҳаражатларнинг ҳаммасини ёки баъзиларини қоплаш учун унумдорликни қай тарзда ошира олади?

Қўшма Штатларда унумдорлик

Иккинчи жаҳон урушидан кейин қарийб 20 йил мобайнида америкалик ишчиларнинг унумдорлиги йилига тахминан 3,2% дан ошиб борди. Америкаликлар ўзларининг миллий ютуқларидан фахрланадилар. Улар ўзларини бутун дунё ҳавас қилса арзийдиган меҳнатсевар ва ишда сабот-матонатли кишилар деб ҳисоблайдилар. 60-йилларнинг охирларида АҚШда унумдорлик ўсиш суръатлари пасая бошлади. АҚШ Меҳнат вазирлигининг маълумотларига кўра, 70-йилларда у 1,5% га яқин эди.

1982 йил бошларида ўсиш суръати 0 га яқинлашди, аммо шу йилнинг ўрталарида кутарила бошлади. Буларнинг ҳаммаси нимани билдиради? Шу нарса аниқланганки, агар унумдорлик урушдан кейинги суръатларда ошиб бораверганида америкаликлар тўланган барча солиқларни чиқариб ташлаганини ҳисобга олганда 25% кўп даромад олган бўлар эдилар.

Унумдорликнинг пасайиш сабаблари

7-5 жадвал кейинги йигирма йил мобайнида унумдорлик, соатбай меҳнат ҳақи ва ишчи кучи бирлигига харажатлар ривожининг йўналишларини яққол акс эттиради. АҚШда йиллар бўйича унумдорлик тенглашганига ёки хатто бирмунча пасайишига сабаб нима? Иқтисодчиларнинг таъкидлашларича, битта аниқ сабаб йуқ, балки кўпдан-кўп сабаблар мавжуд бўлиб уларнинг ҳар бири натижага оз-оздан таъсир ўтказади.

Ишчи кучининг ўзгариши. 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ишчи кучининг таркиби ўзгарди. Тахминан шу вақтга келиб, урушдан кейин кўплаб туғилган болаларнинг вояга етган дастлабки вакиллари меҳнатга қобилиятли ёшга тўлди, уларнинг орасида эса хотин-қизлар юқори фойзни ташкил қиларди. Ана шу ёш, тажрибасиз ходимларнинг пайдо бўлиши 70-йилларда унумдорликнинг қисқа вақт тушиб кетишига сабаб бўлди.

Энергия учун юқори харажатлар. Бир вақтлар унумдорликнинг ўсиши энергия нархларининг пастлиги билан изоҳланарди. Энди эса бундай деб бўлмайди. 70-йилларнинг бошларидан нефт экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК)нинг тегишди сиёсати туфайли энергия қиймати ошди. Бу ташкилот нефт қазиб чиқарувчи мамлакатлар нефтга бўлган таклиф ва нархларни тартибга солиб туриш мақсадида тузган картелдир. Ана шу нархларнинг ўсиши АҚШдагина эмас, балки саноати тараққий этган барча мамлакатларда ҳам унумдорликка катта таъсир ўтказди. Янги, янада унумлироқ машиналарни сотиб олишга фойдаланилиши ёки унумдорликни оширишга бошқача тарзда кумаклашиши мумкин бўлган пуллар энергиянинг анча юқорироқ харажатларини тўлашга, унинг янги ва арзонроқ манбаларини излаб топишга сарфланди. Нефтнинг нархлари ҳозир туширилганлиги қачонлардир оширишга кўмаклашадими, йўқми, бу ҳали номаълум.

Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари (ИТТКИ)ни камайитириш. 1971 йилдан бошлаб АҚШда ишловчиларга берилган патентлар сони муттасил камайиб бораётганлиги технология ишланмалари соҳасида

Америка ўзининг пешқадамлик мавқеидан маҳрум бўлаяпти, деб айтиш учун асос бўлади. АҚШ 70-йилларнинг бошларида ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)нинг 3%ни ИТТКИга сарфлаганини фактлар кўрсатади. 80-йилларга келиб бу ишга қилинадиган харажатлар 2% гача камайди.

Нима учун бу шунчалик муҳим? Янги маҳсулотлар ва технологиялар ишлаб чиқиладиган илмий-тадқиқот ишлари натижасида унумдорлик яхшиланиши мумкин. Унумдорликнинг ўсиши компанияларга иш ҳақини, акциядорларнинг дивидендларини ошириш ёки ўзининг кенгайтиши имконини бериши мумкинки, буларнинг ҳаммасига нархларни оширмасдан эришилади.

Инфраструктура тармоқларининг ўсиши. 70-йилларга қадар аҳоли унумдорлиги паст қишлоқ хўжалик фермаларидан тўхтовсиз равишда саноатга ва бизнесга ўтиб турди. Бундай ҳолат 1970 йилда секинлашди ва ўшандан буён бошқа намоён бўлмади. Айни вақтда инфраструктура тармоқлари деб аталмиш тармоқларда бандлик ошди (соғлиқни сақлаш, таълим, маориф, рўзғор техникасини таъмирлаш соҳасида хизмат кўрсатувчи фирмалар шундай тармоқлар жумласига киради). Бу тармоқларда унумдорликни ўлчаш қийин. Хизмат кўрсатиш соҳасида бандлик 1950 йилдаги 12% дан 1960 йили 15% га ва 1970 йили 19% га кўтарилди. Инфраструктуранинг баъзи тармоқларида, масалан, соғлиқни сақлаш каби тармоғида унумдорлик жуда секин ўсади. Баъзи танқидчилар ҳатто инсон омили сифати ғоят катта аҳамиятга эга бўлган саломатлик ва таълим соҳаларида банд бўлган ҳар бир ходимнинг иш унуми сифатида унумдорликни ўлчашга уринишнинг ҳожати йўқ, дейишмоқда.

Унумдорликни ошириш учун нималар қилиниши мумкин?

Гарчи умуман иқтисодчилар унумдорликнинг нима экани ҳақида ва АҚШда уни ўзгартиришнинг асосий тамойили қандайлиги тўғрисида баҳслашмасаларда, уни ошириш йўллари хусусида яқдил фикрга келишмаган. Қуйида кейинги вақтларда таклиф этилган баъзи чора-тадбирлар санаб ўтилган.

* Янги корхоналар ва ускуналарга солинадиган сармояларни рағбатлантириш учун тадбиркорлардан олинадиган солиқларни камайтиринг.

* Давлат томонидан тартибга солишни камайтириш йўли билан тадбиркорликни юритиш қийматини ошириш.

* Кам чиқимли энергия манбаларини қидириб топиш ва ишлаб чиқиш ҳамда импортга қарамликни камайтириш.

* Бошқарув ва меҳнатда рақобатчилик эмас, балки шерикларча ҳамкорлик йўллари ишлаб чиқиш.

* Катта корпорацияларни бир зумлик фойда кетидан қувиш ўрнига, узоқ муддатли даврга мўлжаллаб унумдорликни оширишга илҳомлаштириш.

* Мамлакатнинг барча ёшларига яхшироқ таълим олиш ва касб ўрганиш имкониятини таъминлаш йўли билан ишчи кучининг сифатини яхшилаш.

* Агар бошқарувчи ҳам, меҳнат ҳам унумдорликни оширишга кўмаклашган тақдирда, уларни тақдирлаш йўллари топиш.

* Янада самаралироқ бошқариш асосида нобудгарчиликларни камайтириш.

* Хусусий корхоналарни ҳукуматга бўйсунувчи фирмаларга айлантириш, бунинг учун баъзи катта корпорацияларни давлат ихтиёрига олиш. (Давлат ихтиёрига олиш атамаси давлатнинг ҳаракатларига тааллуқли бўлиб, у хусусий мулкка айланиши лозим бўлган корхоналарни ёки саноат тармоқларини ўзига бўйсундиради).

* Давлатга қарашли баъзи тармоқларни хусусийлаштириш йўли билан саноатнинг давлат ихтиёрига олинган тармоқларидаги фирмаларни хусусий корхоналарга айлантириш.

Мана шу таклифларнинг баъзилари бир-бирига мутлақо зиддир. Масалан, тадбиркорлардан олинадиган солиқларни камайтириш ва давлат томонидан тартибга солиш унумдорликни оширишнинг самарали усуллари деган фикрга ҳамма ҳам қўшилавермайди. Худди шунингдек

саноатни давлат ихтиёрига олиш ҳеч қачон АҚШда омма томонидан маъқулланган эмас.

Яна шундай фикр ҳам билдириладики, АҚШдаги унумдорлик даражаси кутиш мумкин бўлганига мувофиқдир. Шу нуқтаи назарни қўллаб-қувватловчилар қуйидагиларга алоҳида эътиборни жалб этадилар:

1. АҚШ иккинчи жаҳон уруши мабойнида зиён кўрмаган асосий индустриал мамлакатлар ичида якка-ёлғиз бўлганлиги сабабли у урушдан кейинги даврда унумдорлик мислсиз ўсиш афзалликларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.

2. Бошқа мамлакатлар ҳам ўз иқтисодиётлари оёққа тура боришига қараб хизматлар ҳажмини оширадилар.

3. Эҳтимол, барча мамлакатлар бошқа шарт-шароитлари тенг бўлган ҳолда олис истиқболда айнаи бир ишлаб чиқариш даражасига эришадилар деб тахмин қилиш тўғри бўлади.

Бироқ кўпчилик иқтисодчилар капитал маблағлар янги корхоналар ва ускуналарга сарфланаётган маблағлар ҳажмини ошириш, шубҳасиз АҚШда унумдорликни кўпайтириш усули эканлигига қўшиладилар.

Қушимча мутолаа

Америкада унумдорликнинг кўпайиши: Массачусетс технология институтининг (МТИ)нинг нуқтаи назари

Массачусетс технология институтининг муҳандислари ва иқтисодчиларидан бир гуруҳи, уларнинг фикрича, АҚШ саноатининг саккизта асосий тармоғида унумдорлик ўсишининг секинлашганига нималар сабаб эканини аниқлашган.

* Эскирган тадбиркорлик стратегияси. Тадқиқотчилар Америкадаги баъзи фирмалар ўз фаолиятида эскирган усулларига амал қилишини аниқладилар. Улар автомобилсозлик саноатининг мисол қилиб келтирадилар. Бу саноат ўзининг маҳсулот етказиб берувчилар билан муносабатларини ҳар йили янгилаб туриладиган шартномалар асосига қуради. Маҳсулот етказиб берувчилар билан узоқ муддатли битимлар тузиш анча оқилона сиёсат бўлур

эди, деб ҳисоблашади экспертлар. Бу ҳол уларнинг корхонани такомиллаштиришга узоқ муддатли сармоялар қуйишини рағбатлантирган ва шу тариқа унумдорликни оширишга ҳамда узоқ муддатли истиқболда ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга кўмаклашган бўлур эди.

* Қисқа муддатли фойдалар узоқ муддатли фойдаларга қарши. Мазкур тадқиқотчилар гуруҳининг аъзолари Америка компаниялари ўз стратегиясини узоқ муддатли истиқболга қарамай, балки асосан тез фойда олишга қаратилган сиёсатни кўпинча ўтказиб келадилар, деб ҳисоблайдилар. Автомобилсозлик тармоғининг импорт ҳаракат воситаларига божхона тарифлари оширилганига муносабати бунинг далили сифатида мисол қилиб келтирилади. Автомобиль ишлаб чиқарувчи компаниялар нарҳини пасайтириш ёки жорий даражада сақлаб туриш орқали Америка машиналари бозори улушини кўпайтиришнинг вақтинчалик имкониятидан фойдаланиб қолиши ўрнига нарҳларни оширдилар.

* Ихтиролар ишлаб чиқаришга қарши. Гарчи айни америкалик муҳандислар рангли телевизор ва видеомагнитофонларни ихтиро қилишган бўлсада, ҳозир шу буюмларнинг кўп қисмини японлар ишлаб чиқаришмоқда. МТИ олимлари гуруҳи бунинг учун кўп қисмини америкалик муҳандислар зиммасига юклади, чунки улар янги товарларни фойда келтирадиган ишлаб чиқариш даражасига етказишни эмас, балки шундай товарлар ихтиро қилишни афзал кўрадилар.

* Ҳозир сармоя қуйиб, кейинроқ истеъмол қилиш. Катта товарлар сотиб олишда фойдаланиладиган суммалар одамлар ўз жамғармалари сифатида йиғадиган маблағлардан ташкил топади. Агар аҳоли бугун харид қилиб кейинроқ тежашни афзал билса, сармоя қуйиш учун камроқ ҳажмдаги маблағ кифоя қилади. Бироқ, аҳоли жамғармаларини рағбатлантирувчи «иклим»ни фақат давлат вужудга келтира олади. МТИ тадқиқотчиларининг фикрича, давлатнинг кўпгина дастурлари жамғармаларини эмас, балки тадбиркорликни ва истеъмол харажатларини рағбатлантиради.

Соғлом ва хавфсиз иш шароитларини корхоналарда яратиш бу соҳа учун керакли инженер-техник ходимлар таёрлашни талаб қилади. Бизнинг мамлакатимизда меҳнат муҳофазаси бўйича прогрессив нормалар ва талаблар яратилган ва Ўзбекистон меҳнат тўғрисидаги қонунлари билан мустаҳкамланган.

Меҳнат муҳофазаси муаммолари, гигиена, физиология, меҳнат психиологияси ва эргономика тадқиқодлари билан махсус институтлар, шу жумладан меҳнат муҳофазаси институти шуғулланади.

Меҳнат муҳофазаси масалалари билан химия саноатида меҳнат муҳофазаси илмий-тадқиқот институти, тармоқ институтларининг ўнлаб лабораториялари олий ўқув йуртлари кафедралари шуғулланади. Меҳнат муҳофазаси ва меҳнат шароитларини яхшилашда касаба уюшмаларига катта ўрин ажратилган ва уларнинг бош вазифаларидан бири сифатида меҳнаткашларнинг меҳнат муҳофазаси белгиланган.

Муҳим вазифаларидан бири касаба уюшмаларининг меҳнат муҳофазаси бўйича янги тажриба, шакл ва методларни кўпчиликка тарқатишдир.

Лойиҳадаги ечимларнинг асосий йўналиши бу оз меҳнат ва материал ресурслар ишлатиб, кўпроқ ишлаб чиқариш қувватларига ва кўпроқ ишлаб чиқариш ҳажмига эришишдир. Корхона учун майдонча тайёрлашда, сувалиш жойи, чиқинди сув ташлаш жойини белгилашда шамол йўналишига эътибор берилиш зарур ва улар маҳаллий санитария назорати ва давлат экология қўмитаси билан белгиланган тартибда келишилади. Ишлаб чиқариш жараёнларнинг ҳавфсизлиги, технологик жараёнларни танлаш, иш усуллари ва ресурсларни танлаш, ишлаб чиқариш ускуналарни созлаш орқали эришилади. Сифатли маҳсулот олиш учун асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш воситалари ишлатилади, булар қоплаш ва ёрдамчи ванналар

(мойсизлантириш, активлаштириш, ювиш), насослар, вентиляторлар, сепараторлар, токарлик ва силлиқлаш станоклари.

Хавфсизлик таъминлаш учун қуйидагиларга эътибор берилади:

1. Ишлатиладиган материаллар ва ускуналар ишчилар учун хавфсиз бўлиши керак
2. Хавфли ишловчи ускуналар ўралган бўлиши керак
3. Совуқ ва иссиқ жойларга ишчилар қўйилмайди ёки бу жойлар ўраб олинади.
4. Ёритилиш нормада бўлиши керак
5. Хавфли моддалар билан ишловчи ускуналар ускуналар автоматизацияланади.

Келтирилганлар бари лойиҳада қўлланилган: электр шитлари ўраб олинган ва огоҳлантирувчи табличкалар илинган, вентиляция учун алоҳида хона ажратилган. Ишлаб чиқариш травматизми бу ишлаб чиқаришда олинган травмаларнинг йиғиндиси кўринишидир. Бахтсиз ходисаларнинг олдини олиш учун ишчилар инструктаждан ўтказиб турилади, булар кириш инструктажи ва даврий инструктажлардир. Ишчиларнинг олган тушунчалари инструктаж ўтган мутахасис томонидан бахоланади. Инструктаж ўтган ва қониқарсиз баҳо олган ишчи ишга қўйилмайди. У яна қайта инструктаж ўтишга мажбур. Иш жойларида шовқин ва вибрация баландлиги инсон организмига зарарли таъсир кўрсатади. Бунинг олдини олиш учун қуйидаги тадбирлар қўлланилади:

1. Лойиҳаланаётган цехда кучли шовқинли ускуна бўлганда, у аралаштирилади ёки атрофи ўралади.
2. Ҳаракатланувчи қисмлар лойиҳаланади.
3. Вибрациядан қутилиш учун виброизоляцияторлар қўлланилади, бу объектнинг вибрациясини камайтиради.
4. Пўлат пружинилар ёки резина ости қўйилмалар қўйилади.

Кишини вибрациядан ҳимоя қилиш учун қалин тагликли появзал кийиш тавсия этилади.

Шовқин ва вибирацияни камайтириш учун территорияни тўғри планировка қилиш ва табиий ҳамда сунъий тўсиқлардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Ҳаво ва ҳаракати келиб чиқишига кўра табиий ҳаракатда ҳаво табиий факторлар натижасида ҳаракатда бўлади, булар иссиқлик эффекти ёки шамолдир. Техник вентилляцияда ҳаво вентиляторлар ёрдамида ҳаракатга келтирилади. Табиий ва техник вентилляция биргаликда аралаш вентилляция системасини яратади.

Лойиҳага кўра цехда табиий ва сунъий вентилляция бор. Улар ванналар тўлдирилаётганда ва активация жараёнларида ҳафтасига икки марта ишлатилади. Лойиҳага кўра цехда сўриб олувчи шкаф ва вентилляция тешиклари кўзда тутилган. Лойиҳага кўра ҳосил бўладиган зарарли чиқиндилар нейтрализация йўли билан зарарсизлантирилади. Иш операцияларина аниқ ва хавфсиз бажариш цехнинг етарли ёритилишини талаб қилиди. Агар табиий ёритилиш етарли бўлмаса, сунъий ёритиш қўлланилади. Цехнинг лойиҳасига кўра икки сменали иш назарда тутилган, куритиш лойиҳасига кўра деразалар яхлит бир-бирига туташ ўрнатилган.

Киши организми электр токи таъсирида ҳар томонлама шкастланиши мумкин, ток уриши натижасида травма олиш, организмдан ток ўтиши натижасида жароҳатланиш ва ҳалок бўлиши мумкин. Шунинг учун бахтсиз ходисаларнинг олдини олиш учун бир неча тадбирлар кўрилади; булар, ҳимоя заземленаси, огоҳлантирувчи плакатларни олиш. Иш пайтида ток ўтувчи қисмлар давомий кузатиб турилади ва изоляция очилиб қолган қисмлар дарҳол тегишли мутахассислар томонидан ҳафвсиз ҳолатга келтирилади. Бино иш жойларида киши учун зарур бўлган иқлим ҳосил қилиш мақсадида иситиш системаси, кондиционерлар ёрдамида иссиқ ҳаво оқими ҳосил қилиш системаси билан жиҳозланган. Цехда маиший хоналар, санузел, дам олиш хонаси мавжуд. Ишчиларни ичимлик суви ва қайнатилган сув билан таъминлаш кўзда тутилган. Ҳамма бинолар ва хоналар портлаш хавфи ва ёнғин хавфлилиги бўйича 5 категорияга бўлинади.

Лойиҳада портлаш хавфи бўлмаган материаллар ишлатилган, шунинг учун у ёнмайдиган материалларга ишлов бериш жойи сифатида Д категорияга киради. Ёнғин хавфсизлиги синфи бўйича лойиҳа 4-класс П-1 зонасига киради.

Чиқиш жойлари эвакуацияси деб ҳисоблаш учун улар ташқарига чиқариш керак, буларга, деразалар, эшиклар, пиллапоялар киради. Улар мустаҳкам материаллардан ясалади ва уларнинг йўналишида тўсиқ нарсалар бўлмаслиги керак. Лойиҳага кўра цехнинг асосий иккита эшиги бор. Хона икки қаватли ва зарур бўлган тақдирда ишчилар 4 минут давомида бинодан чиқарилиб юборилиши мумкин. Юқори темпиратуранинг қурилиш конструкцияларига таъсири уларнинг турига, қурилганлигига ва иш шароитига боғлиқ. Лойиҳаланаётган бино икки қаватли ва ғиштдан қурилади. Ђишт осон эрувчи тупродан қуйдириб олинади. У $900\text{ }^{\circ}\text{C}$ да олинади ва бу унинг оловга бардошлилигини ва ёнғинда кам иссиқлик ўтказишини белгилайди. Ђишт асосан чиқиб турган жойлардагина ёнғинда $900\text{ }^{\circ}\text{C}$ - $1000\text{ }^{\circ}\text{C}$ гача бўлган темпиратурадан олдинроқ бузила бошлайди.

Сув технологик жараёнларга ишлатишучун: ювишга, ваннага қуйишга, ускуналарни совитишга ишлатилади ва ёнғинни ўчириш учун ҳам қўлланилади. Келтирилган технологик системада ёнғинни ўчириш учун қўлланилган сув исталмаган оқибатларни келтириб чиқариш мумкин бўлган жойлар йўқ. Шунинг учун ёнғинда ички ўчириш таъминотидан фойдаланиш мумкин. Сув ўт ўчириш сувқувирларидан ўт ўчириш кранлари орқали олинади, Улар осон етиладиган махсус жойларда 1,35 м баландликда жойлашган. Шунингдек лойиҳада бирламчи ўт ўчириш воситалари ўт ўчиргичлар, кум, кигиз ва асбест полотно кўзда тутилган. Гальваник цехлар учун порошокли ПГС ўт ўчиргичлар ҳам қўлланилиши мумкин. Бу воситаларнинг бари цехдаги махсус ажратилган ва бирламчи ўт ўчириш воситалари деб ёзилган жойда сақланади.

Ёнғиндан ўз вақтида хабардор бўлиш ва ёнғин ўчириш системасини ишга тушириш ҳамда ўт ўчирувчиларни чақиритиш учун ёнғин ҳақида

огоҳлантириш ва алоҳида бўлим учун телефон линияси қўлланилади. Администрация ва цехда телефонлар ўрнатилган бўлиб, уларнинг олдида ўт ўчирувчиларни чақириладиган номерлар кўрсатилган.

Лойиҳага кўра цехда ва администрацияда иссиқлик ва тутун сезиш датчиклари ўрнатилган, улар температура юқори кўтарилганда ва кўп тутун пайдо бўлганда ишлайди. Ёнғин хавфи сигналини бериш сигнализаторлари ўрнатилган. Бу сигнализаторларни ишга тушириш учун унинг ойнаси синдирилади ва кнопкаси босилади. Шунингдек корхонада ёнғин ўчириш гуруҳи тузилади.

Яшиндан ҳимоя қилиш учун комплекс тадбирлар кўзда тутилган бўлиб, бу одамлар хавфсизлигини, ускуналар, материаллар ва бинонинг хавфсиз сақланишини таъминлайди.

Лойиҳага кўра гальваника цехи II- категорияли портлаш хавфи бор биноларга киради. Бу категорияга кўра яшин уриши портловчи моддалар ҳосил бўзлишига олб келмайди, бундай ҳоллар фақат ишлаб чиқаришдаги авария ва технологик ускуналардаги носозликдангина келиб чиқиши мумкин. Кимёвий моддалар махсус хавфсиз жойда сақланади. Яшин бундай биноларга уришида вайроналик ва қурбонлар сони анча кам бўлади. II- категорияли бино ва қурилмаларни яшиндан сақлашга яшин қайтаргич қурилмасини ўрнатиш билан эришилади. У бино томининг энг баланд нуқтасига ёки тутун мўрисига металл хивич ўрнатиш ва уни улаш орқали қилинади.

ХУЛОСА

Менга битирув малака иши сифатида “Корхонада меҳнат унумдорлиги” мавзусини таълим технологиялари асосида ўқитиш усулини ишлаб чиқишда “Иқтисодиёт назарияси” фан ва “Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг натижалари. Корхонада меҳнат унумдорлиги.” мавзуни мутахассис тайёрлашдаги ўрни, аҳамияти ва унинг тавсифи, фанни ўзлаштирган ўқувчи қандай билим, малакага ва кўникмага эга бўлиши, фан бўйича олиб бориладиган дарс турлари, танлаб олинган мавзунинг аҳамияти ҳақида фикрлар юритилган.

Мавзунинг услубий ва техник таъминотида мавзуни ўтиш учун зарур бўлган ўқув-услубий ва илмий техник адабиётлар, уларда келтирилган материалларнинг савияси, шарҳи ва улардан фойдаланиб дарс материаллини тайёрлаш бўйича фикрлар билдирилган. Мавзуни ўқитиш методлари ва уларнинг таҳлили, кўргазмали ва дидактик материаллар ёритиб берилган.

- касб-ҳунар коллежларида «Иқтисодиёт назарияси» фани бўйича дарс материалларини таҳлил қилинди.

- касб-ҳунар коллежларида мутахассислик фанларини ўқитишда таълим технологияларни қўллаш орқали ўқувчилар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш амалга оширилди.

- “Корхонада меҳнат унумдорлиги” мавзусини таълим технологиялари асосида ўқитиш усулини ишлаб чиқилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ		
---	--	--

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 17 мартдаги ПҚ-1073 сонли “Кризисга қарши дастурга киритилган қўшимча инфратузилма объектлари бўйича лойиҳаларни амалга ошириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Қарори

2. Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2010 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси

3. Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» Т.: -Ўзбекистон.- 2009.

4. Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. -Тошкент.: "Маънавия", 2008.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009.

6. Каримов И.А. “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир” Жиззах ҳақиқати газетаси. 2010 й 30 январ

7. Абдукаримов И.Т ва бошқалар “Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили” Тошкент 2003

8. Абдурахмонов ҚХ ва бошқалар “Персонални бошқариш” Т, “Шарқ” 1998

9. Абдукаримов И.Т ва бошқалар “Молиявий хисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари” Тошкент 1999

10. Вахобов А.Б. ва б. “Молиявий ва бошқарув таҳлили” Шарқ.,
Тошкент 2007
11. Додобоев Ю.Т ва бошқалар “Иқтисодий назария курси” Фарғона
2000
12. А.Ўлмасов, М.Шарифхужаев “Иқтисодиёт назарияси” Т “Меҳнат”
1995
13. Додобоев Ю.Т ва бошқалар “Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш”
Тошкент 1999.